

Hart voor het milieu

De ontwikkeling van de milieupolitiek van de
PPR, 1968-1989

Gemaakt door: Yannick Heijmans, s4363256

Scriptiebegeleider: Dr. H.G.J. Kaal

Inleverdatum scriptie: 15 juli 2018

Afstudeerdatum: 15 januari 2019

Opleiding en faculteit: Masteropleiding Politiek & Parlement
(Geschiedenis, Faculteit der Letteren)

Foto: Een beeld van de Politieke Partij Radicalen (PPR) met haar naam, logo en kleuren.

Bron: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), 'PPR z.j.', <http://facsimile.ub.rug.nl/cdm/singleitem/collection/DNPPaffiches/id/2198/rec/4> (geraadpleegd 21 februari 2019).

Inhoudsopgave

- Inleiding p. 4-13
- Hoofdstuk 1. Geringe belangstelling voor het milieu (1968-1970) p. 14-15
- Hoofdstuk 2. Een sterk opkomend milieubesef (1971-1974) p. 15-22
- Hoofdstuk 3. Toenemende zorgen door nieuwe milieuproblemen (1975-1978) p. 23-26
- Hoofdstuk 4. Nog meer zorgen om het milieu door een beter inzicht (1979-1982) p. 26-30
- Hoofdstuk 5. De zorgen om het milieu bereiken een hoogtepunt (1983-1985) p. 30-36
- Hoofdstuk 6. Meer afstand van het rapport van de Club van Rome (1986-1989) p. 36-40
- Conclusie p. 41-44
- Literatuurlijst p. 45-48

Inleiding

24 november 1990 is de geboortedag van GroenLinks. De partij is een samenvoeging van de Pacifistische Socialistische Partij (PSP), de Communistische Partij Nederland (CPN), de Politieke Partij Radicalen (PPR) en de Evangelische Volkspartij (EVP). Deze nieuwe politieke groepering kwam tot stand om te strijden voor de combinatie van groene waarden als milieu en natuurbehoud en linkse waarden als kansengelijkheid en diversiteit. Haar oprichting vloeide voort uit de eerdere samenwerking van de vier partijen bij de Kamerverkiezingen van 1989. Daar namen ze aan deel met één gezamenlijk lijst onder de naam 'Groen Links'. De verkiezingsuitslag was niet helemaal wat de genoemde partijen ervan hadden verwacht, maar toch besloten ze tot de oprichting van de nieuwe partij GroenLinks. In de loop van 1991 hieven de vier voorlopers van GroenLinks zich op.¹

GroenLinks richt zich sterk op het milieu. Al vanaf haar oprichting heeft ze dat tot één van haar kernthema's verheven. Het valt te veronderstellen dat de aandacht voor het milieu niet pas bij de totstandkoming van de partij ontstond. GroenLinkse politieke interesse, en dus ook haar ideeën over het milieu mogen geacht worden voort te komen uit het gedachtegoed van haar voorlopers. De wortels van haar milieupolitiek zullen dan ook in de geschiedenis van haar voorgangers te vinden zijn.

De website van GroenLinks wijst daarbij op het volgende: 'De geschiedenis van GroenLinks begint bij haar voorlopers: de pacifistische PSP, de communistische CPN, de PPR die vooral oog had voor het milieu en de EVP die streed voor een rechtvaardige samenleving.' Het blijkt dus vooral de PPR te zijn die zich sterk maakte voor een beter milieu.² De PPR werd opgericht in 1968 en in haar bestaan tot de opheffing in 1991 heeft ze zich sterk gemaakt voor een betere leefomgeving. Op de milieupolitiek van deze partij zal deze scriptie zich richten.

Bij de studie naar de milieupolitiek van de PPR hoort ook een verkenning van de stand van het onderzoek rondom die politiek. Dit valt mijns inziens in drie grotere delen uiteen. In het eerste deel komen werken aan bod die de geschiedenis van het Nederlandse milieubeleid in het algemeen beschrijven. Er is onderzocht in hoeverre de PPR in deze literatuur aan de orde komt. De eventuele bijdrage die de PPR daaraan heeft geleverd is daardoor duidelijk geworden en ook zijn de belangrijkste beleidsontwikkelingen tussen 1968 en 1989 in kaart gebracht. Vervolgens is er ingezoomd en is er gekeken naar werken over de opkomst van groene politiek in West-Europa en milieupolitiek van Nederlandse politieke partijen. Er is onderzocht of de PPR aan bod komt in die werken, hoe groene politiek in West-Europa zich ontwikkelde en of er studies zijn verschenen die zich specifiek op de milieupolitiek van de radicalen richten. In het derde deel is gekeken naar publicaties die de Nederlandse politieke geschiedenis behandelen om te ontwaren of de PPR daar aan de orde komt. Daarbij is ook de partijpolitieke geschiedschrijving over de PPR onderzocht om te ontdekken of daar haar milieupolitiek naar voren komt.

¹ GroenLinks, <https://groenlinks.nl/partij/geschiedenis> (geraadpleegd 12 juli 2018).

² GroenLinks, <https://groenlinks.nl/partij/geschiedenis> (geraadpleegd 12 juli 2018).

Status Quaestionis

Er zijn weinig werken die in grote lijnen de geschiedenis van het Nederlands milieubeleid behandelen. In drie werken komt dit wel expliciet aan de orde, waarbij naast overeenkomsten vooral de verschillen opvallen. Zo schetsen milieukundige Geerlings en jurist Van Ast, en toenmalig voorzitter van de Vereniging Milieudefensie Cramer in hun werken de ontwikkeling van het milieubeleid. Volgens de auteurs werd voor de Nederlandse overheid in de jaren zestig de nadelen van de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog steeds duidelijker. Door de industrialisatie was de toestand van het milieu verslechterd. Daarom werd er volgens de auteurs eind jaren zestig voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog weer begonnen aan de opbouw van milieubeleid. Vanaf 1970 kwam volgens hen na lange tijd weer een nationaal milieubeleid van de grond kwam.³ Waar Geerlings en Van Ast expliciet aangegeven dat eind 19^e eeuw voor het eerst nationaal milieubeleid is gevoerd en dit eind jaren zestig van de 20ste eeuw weer werd opgepakt, is de Commissie Lange Termijn (CLTM) een stuk minder concreet. De commissie geeft in haar werk aan dat niet is aan te geven wanneer er voor het eerst milieubeleid is gevoerd.⁴ In het werk van Cramer wordt dit niet besproken, aangezien zij zich focust op het milieuactivisme na de Tweede Wereldoorlog en het milieubeleid van vóór die oorlog niet meeneemt in haar onderzoek.⁵

Uit alle drie de werken blijkt dat de auteurs het met elkaar eens zijn dat de Nederlandse overheid eind jaren zestig mede door internationale ongerustheid de milieuproblemen zowel in eigen land als daarbuiten erkende.⁶ Waar het CLTM vooral wijst op de jaren zestig als het begin van de hernieuwde belangstelling voor het milieuvraagstuk bij de Nederlandse overheid, zijn Geerlings en Van Ast, en Cramer wat genuanceerder. Geerlings en Van Ast, en Cramer erkennen dat er zowel nationaal als internationaal in de jaren zestig meer aandacht kwam voor het milieu, maar dat het wijdverbreide milieubesef bij de overheid pas begin jaren zeventig opkwam, mede door een serie rapporten die de milieuproblematiek op wereldniveau aan de kaak stelden.⁷

De auteurs zijn het er allemaal over eens dat in de loop van de jaren zeventig de aandacht van de Nederlandse overheid ten aanzien van het milieubeleid wat afnam, maar dat er eind jaren tachtig

³ J.A. van Ast en H. Geerlings, *Milieukunde & milieubeleid, een introductie* (Alphen aan de Rijn 1993), 15-16, 19, 22-24; Jacqueline Cramer, *De groene golf: geschiedenis en toekomst van de Nederlandse milieubeweging* (Utrecht 1989), 37-39.

⁴ Commissie Lange Termijn Milieubeleid (red.), *Het milieu: denkbeelden voor de 21ste eeuw* (Zeist 1990), 5.

⁵ Cramer, *De groene golf*, 17.

⁶ Commissie Lange Termijn Milieubeleid (red.), *Het milieu*, 5; Van Ast en Geerlings, *Milieukunde & milieubeleid*, 22-24; Cramer, *De groene golf*, 35-39.

⁷ Commissie Lange Termijn Milieubeleid (red.), *Het milieu*, 5-6; Van Ast en Geerlings, *Milieukunde & milieubeleid*, 22-25; Cramer, *De groene golf*, 38.

een kentering plaatsvond met de overheidspublicaties *Zorgen voor morgen* van eind 1988 en het eerste *Nationaal Milieubeleidsplan* uit 1989.⁸

In de volgende alinea's wordt er nog dieper ingezoomd en wordt er gekeken naar werken over groene politiek in West-Europa en de Nederlandse milieupolitiek. Er zijn een aantal studies verschenen over de opkomst van groene politiek in West-Europa in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw. De PPR was geen groene partij, maar zij richtte zich wel sterk op het milieu en ging in 1990 op in een dergelijke partij; GroenLinks. De verschillende multidisciplinaire auteurs beschrijven allemaal dat rond de jaren zeventig, naast veel andere sociale actiegroepen, de milieubeweging ontstond. Dit was het gevolg van een sterk milieubewustzijn dat rond de jaren zeventig opkwam. Die nieuwe milieuorganisaties speelden daarna een actieve rol in de vorming van de eerste groene partijen in West-Europa in de jaren zeventig en later in de jaren tachtig.⁹ In de studies van socioloog Dalton en mede-oprichtster van de grootste groene partij in de Verenigde Staten Spretnak en natuurkundige Capra komt de PPR ook expliciet aan de orde. Dalton benadrukt in zijn werk dat in Nederland in tegenstelling tot veel andere landen in West-Europa in de jaren zeventig en tachtig geen groene partijen zijn ontstaan, maar de milieuorganisaties zich tot bestaande partijen richten die zich sterk maakten voor het milieu zoals de PPR.¹⁰ Ook Spretnak en Capra geven aan dat er in Nederland in de jaren zeventig en tachtig geen groene partijen zijn ontstaan, maar dat er in Nederland met de PPR en in mindere mate de PSP wel twee partijen waren die zich sterk maakten voor het milieu.¹¹

Uit de literatuur over de Nederlands milieupolitiek van politieke partijen blijkt het volgende: de magere omvang aan literatuur, de marginale aandacht voor de PPR en de geringe rol van historici. Er zijn slechts drie werken waar de PPR expliciet in naar voren komt, dat is het boek van oud-CPN lid en specialist op het gebied van milieuchemie Harrie Govers, het werk van hoogleraar milieukunde Lucas Reijnders en het boek van Cramer. Govers probeert in zijn bijdrage aan de hand van een marxistische analyse, het dialectisch materialisme, onder andere de milieupolitiek van een aantal Nederlandse politieke partijen te schetsen. De PPR komt er niet heel rooskleurig uit, waar een flink

⁸ Commissie Lange Termijn Milieubeleid (red.), *Het milieu*, 7-8; Van Ast en Geerlings, *Milieukunde & milieubeleid*, 7, 182, 189; Cramer, *De groene golf*, 91-93.

⁹ Paul Lucardie en Benoît Rihoux, 'From Amateur-Activist tot Professional-Electoral Parties? On the Organizational Transformation of Green Parties in Western Democracies', in: E. Gene Frankland, Paul Lucardie en Benoît Rihoux eds., *Green Parties in Transition: The End of Grassroots Democracy?* (New York 2016), Geraadpleegd via OverDrive E-books, 6-7 van de inleiding; Stephen Milder, *Greening Democracy: The Anti-Nuclear Movement and Political Environmentalism in West-Germany and Beyond, 1968-1983* (Clays 2017), Geraadpleegd via OverDrive E-books, 3-4 van de conclusie; Fritjof Capra en Charlene Spretnak, *Green politics* (Sante Fe 1986), 5, 171-172; J.R. McNeill, *Something new under the sun: an environmental history of the twentieth-century world* (New York 2000), 349-350; Russell J. Dalton, *The green rainbow: environmental groups in Western Europe* (New Haven 1994), 219.

¹⁰ Dalton, *The green rainbow*, 219.

¹¹ Capra en Spretnak, *Green politics*, 176-177.

aantal Nederlandse partijen een gunstiger resultaat kennen. Dit geldt onder andere voor twee voorlopers van GroenLinks: de CPN en de PSP.¹²

Reijnders is in zijn werk in tegenstelling tot Govers een stuk positiever over de milieupolitiek van de PPR. De radicalen zijn volgens hem de enige kleine partij die op milieugebied effectief invloed heeft weten uit te oefenen op regeringsbeleid. Halverwege de jaren zeventig zijn de radicalen succesvol in het bestrijden van anti-spuitsbusactiviteiten en hebben ze veel invloed in het kabinet-Den Uyl. Wat de PPR op milieugebied voor elkaar heeft gekregen in dat kabinet maakt Reijnders niet duidelijk. Verder beschrijft Reijnders de milieupolitiek van Nederlandse politieke partijen in het algemeen. De PSP was volgens hem de partij die met het milieuactivisme begon. De aandacht bij de andere Nederlandse partijen nam pas toe bij discussies over verdere industrialisatie in Rotterdam rond 1970, de publicatie van het rapport van de Club van Rome in 1972 en de oliecrisis in 1973. Vooral de oliecrisis van 1973 zorgde bij alle politieke partijen in Nederland voor meer milieubelangstelling. De aandacht bij de Nederlandse politieke partijen voor het milieuvraagstuk daalt weer na 1976 en kwam pas vanaf 1988 terug op de politieke agenda.¹³

In het boek van Cramer komt de PPR kort aan bod. Zij benadrukt net als Reijnders dat de PSP de eerste politieke partij in Nederland was die in de jaren zestig al serieus aandacht besteedde aan milieuvervuiling. Met de publicatie van het rapport *De Grenzen aan de Groei* van de Club van Rome (1972) en de milieuconferentie van de Verenigde Naties in Stockholm in 1972 gingen ook de meeste andere partijen in Nederland zich expliciet uitspreken over de ernst van de milieuproblematiek. De PPR was daar een voorbeeld van volgens haar. Het milieubesef werd volgens Cramer extra gestimuleerd bij de PvdA, D'66 en PPR door de oprichting van de commissie-Mansholt. In die commissie zaten vertegenwoordigers van PvdA, D'66 en PPR. Zij gaven zichzelf de taak om de boodschap van het rapport *De Grenzen aan de Groei* in hun partijpolitieke visie te integreren.¹⁴

Tot nu toe blijkt uit het wetenschappelijke debat dat er niet veel onderzoek is verricht naar de geschiedenis van het Nederlandse milieubeleid en de milieupolitiek van Nederlandse politieke partijen. Er is wel veel onderzoek verricht naar groene politiek in Europa, maar daar komt de PPR vanzelfsprekend niet vaak aan bod. Zij noemde zichzelf geen groene partij. Wat de geschiedenis van het Nederlands milieubeleid betreft is er helemaal geen aandacht voor de partij, terwijl er in de werken waar de milieupolitiek van Nederlandse politieke partijen aan bod komt ook weinig aandacht is voor de radicalen. Ook opvallend is dat er door historici nauwelijks onderzoek is verricht naar deze twee thema's.

¹² Harrie Govers, *Natuur, techniek en milieupolitiek: naar een marxistische analyse van milieuverontreiniging en milieupolitiek* (Utrecht 1988), 12-15, 119-131, 226-228.

¹³ Lucas Reijnders, *Het milieu, de politiek en de drie verkiezingen* (Amsterdam 1993), 104-108.

¹⁴ Cramer, *De groene golf*, 38.

Het geschiedwetenschappelijke veld overziend valt op dat de PPR in het algemeen in de politieke geschiedschrijving over de jaren zestig en zeventig de aandacht krijgt, maar dat zij als relatief kleine partij minder belangstelling krijgt dan de grote partijen als de PvdA, de drie confessionele partijen die later het CDA zouden vormen en de VVD. Als de PPR aan de orde komt in de verschillende werken van historici De Liagre Böhl, Wielenga, Woltjer en Hellema gaat het vooral over de opkomst van de partij als afscheiding van de KVP, haar deelname aan het kabinet-Den Uyl en haar wil om meer progressieve politiek in Nederland. Dit laatste was ook de reden waarom zij zich afsplitste van de KVP, die hieraan niet wenste mee te werken. De oprichting van de PPR was niet verwonderlijk, want de PPR past volgens de auteurs binnen de groeiende aandacht en waardering voor linkse en progressieve politiek in Nederland in de jaren zestig waarin ook de opkomst van D'66 en Nieuw Links past. Deze belangstelling en appreciatie zet zich vervolgens in het begin van de jaren zeventig voort. Waar Hellema en Woltjer een expliciet verband leggen tussen het begin van meer belangstelling voor linkse en progressieve politiek en meer aandacht voor het milieuvraagstuk in de jaren zestig en begin jaren zeventig doen Wielenga en De Liagre Böhl dat niet. Daarnaast leggen Hellema en Woltjer net als Wielenga en De Liagre Böhl geen link tussen de PPR en meer belangstelling voor het milieu. Halverwege de jaren zeventig/ rond de jaren tachtig is het volgens de verschillende historici gedaan met het linkse en vooruitstrevende discours van de jaren daarvoor. De PPR ondervond hier als linkse en progressieve politieke groepering net als vele andere progressieve en linkse partijen veel hinder van. Ze kregen daardoor minder zetels en politieke invloed door bijvoorbeeld regeringsdeelname. Met de tanende invloed van de PPR eind jaren zeventig en gedurende de hele jaren tachtig veroorzaakt door de verminderde interesse in progressieve en linkse politiek, komt de PPR nauwelijks nog aan de orde in de politieke geschiedschrijving.¹⁵

Een conclusie die snel getrokken kan worden is dat er een zeer marginale rol is voor de partijpolitieke geschiedschrijving aangaande de PPR. Er is slechts één werk over de PPR verschenen, één boek met de geschiedenis van veel Nederlandse politieke partijen waaronder in het kort over de radicalen en twee hoofdstukken in het boek *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010* waar onder andere de geschiedenis van de PPR wordt besproken. Deze mening is ook historicus Gerrit Voerman toegegaan. Hij schrijft in het artikel 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen' uit 2005 dat er weinig is geschreven over de partij en dat er nog geen enkele monografie is gewijd aan de PPR.¹⁶ Deze situatie is anno 2018 nog steeds onveranderd.

¹⁵ Herman de Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat, 1945-1990', in: Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy e.a. (red.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Amsterdam 2007), 265-338, aldaar 315-316, 318-320; J.J. Woltjer, *Recent verleden. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2005), 10-13, 425-426, 442-443, 502-504, 566-567; Friso Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009), 235-236, 283; Duco Hellema, *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam 2012), 5-8, 11-21, 144-147.

¹⁶ Gerrit Voerman, 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', *BMGN-Low Countries Historical Review* 120 (2), (Utrecht 2005), 226-269, aldaar 246.

Voerman heeft een aantal jaar later zelf invulling proberen te geven aan deze lacune doordat hij heeft geschreven over de vier voorlopers van GroenLinks. In het eerste hoofdstuk dat de voorgeschiedenis van GroenLinks behandelt tussen 1957-1985 wordt meermaals een koppeling gemaakt tussen de PPR en haar milieupolitiek, een verband dat niet meer wordt gelegd in het tweede hoofdstuk dat de voorgeschiedenis van GroenLinks tussen 1986-1990 bespreekt. De opkomst van de PPR als afsplitsing van de KVP en ook de oprichting van D'66 vanaf halverwege de jaren zestig zouden volgens Voerman het gevolg zijn van de veranderende Nederlandse samenleving in diezelfde periode. Er was een roep om meer democratisering van staat en samenleving wat vaak gepaard ging met protesten. Het ging hierbij naar de mening van Voerman niet alleen over democratisering, maar ook over thema's als milieu, kernenergie, vrede, zelfontplooiing en vrouwenemancipatie. De PPR gaf samen met D'66, PSP en Nieuw Links als interne groep van de PvdA gehoor aan tal van aspecten van dit vernieuwende progressieve geluid. Met het rapport van de Club van Rome uit 1972 zou het milieu volgens Voerman in Nederland groots op de kaart komen te staan.¹⁷

Opvallend is dat Voerman, de enige auteur is op Woltjer en Hellema na, die aangeeft dat meer belangstelling voor het milieu een onderdeel is van een nieuwe mentaliteit die ontstond in de jaren zestig en zich in de jaren zeventig doorzet. Waar Voerman en Hellema dit expliciet progressivisme en links noemen, gebruikt Woltjer deze termen niet. Voerman is echter wel de enige die deze denkwijze koppelt aan het progressieve en linkse PPR als pleitbezorger voor een beter milieu. Wielenga en De Liagrè Böhl leggen helemaal geen verband tussen meer aandacht voor het milieuvraagstuk in de jaren zestig als onderdeel van de nieuwe mentaliteit die ontstond in die jaren. Verder benadrukt Voerman dat de PPR geen beginselprogramma kent, maar haar verkiezingsprogramma's zouden volgens hem wel samenhang en continuïteit laten zien. Dit gold volgens hem ook op het gebied van het thema milieu. Een onderwerp dat volgens Voerman voor de radicalen in haar hele bestaan belangrijk was.¹⁸

In het werk *Politieke partijen in Nederland* heeft historicus en politicoloog Ruud Koole onder andere onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van alle Nederlandse politieke partijen, die ooit een Tweede Kamerzetel hebben veroverd. De PPR komt als Nederlandse politieke partij die zetels heeft gehad in de Tweede Kamer vanzelfsprekend aan bod.¹⁹ Koole legt in een aparte paragraaf geheel gewijd aan de PPR ook een verband tussen de PPR en het belang dat zij hechtte aan een goed milieu. In de ideologie van de partij lag de nadruk onder andere op een milieuverantwoorde economie, waar niet economische groei het hoofddoel moest zijn. De partij kan gezien worden als een 'groene' partij, maar noemde zich volgens Koole nooit zo. De PPR maakte zich hard voor natuurlijke producten en kleinschaligheid, waardoor ze door sommigen het etiket van een 'geitenwollensokkenpartij' kreeg

¹⁷ Gerrit Voerman, 'Communisten, pacifistisch-socialisten, radicalen en progressieve christenen. De voorlopers van Groen Links', in: Paul Lucardie en Gerrit Voerman (red.), *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010* (Amsterdam 2010), 15-36, aldaar 15-17.

¹⁸ Voerman, 'Communisten, pacifistisch-socialisten, radicalen en progressieve christenen, 18.

¹⁹ Ruud Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1996), 7.

opgeplakt. De PPR werd lange tijd achtervolgd worden door dit imago, maar in de jaren tachtig de hebben de radicalen geprobeerd om van dit beeld af te komen. De partij probeerde zichzelf een 'sneller' imago te geven.²⁰

Naast de hoofdstukken van Voerman en de paragraaf van Koole is er slechts één partijgeschiedwerk geschreven over de radicalen, waarbij geheel in contrast met Voerman en Koole nauwelijks iets is geschreven over de milieupolitiek van de PPR. Het is oud-Tweede Kamerlid namens de PPR en medeoprichter van de partij Henk Waltmans die dit boek over radicalen heeft geschreven. Hij gaat daarbij uitgebreid in op de geschiedenis van de partij tussen 1968 en 1983. Hij brengt als oud-politicus namens de PPR een uniek inkijkje in het geen er binnen de partij in die periode gebeurde. Hij focust zich in die periode vooral op de zoektocht van de radicalen in het politieke bestel, waarbij de partij vooral vlak voor en na de verkiezingen haar politieke en electorale strategie telkens heroverweegt. Het parlementaire werk, de internationale contacten en het programmatische werk heeft hij in zijn boek achterwege gelaten. Vanwege het ontbreken van dit parlementaire- en vooral programmatische werk is er in zijn boek nauwelijks aandacht voor de milieupolitiek van de PPR.²¹

Methodiek

Na een uitvoerige verkenning van de status quaestionis rondom de milieupolitiek van de PPR kan worden geconcludeerd dat er in het wetenschappelijk veld op dit deelterrein een lacune is. Voerman, Cramer en Koole hebben het onderwerp zelf weliswaar bestudeerd, maar het betreft hier geenszins een uitvoerig onderzoek naar de ontwikkeling van de milieupolitiek van de PPR.

Deze studie zal zich focussen op de milieupolitiek van de PPR. Dit heeft geleid tot de volgende hoofdvraag: hoe heeft de milieupolitiek van de PPR zich ontwikkeld tussen 1968-1989 en waardoor kwam dat?²² Daarmee richt dit onderzoek zich op de milieupolitiek van de PPR van haar oprichting op 27 april 1968 tot 6 september 1989, de dag vóór de Tweede Kamerverkiezingen.

Het verrichten van onderzoek naar de PPR is zeer relevant. In de eerste plaats, omdat meer kennis over de milieustandpunten van de PPR inzicht biedt in de wortels van de milieupolitiek van GroenLinks. Met het in kaart brengen van de milieupolitiek van de PPR ontstaat als het ware een schets van de traditie waarop GroenLinks zou voortbouwen. Ten tweede, draagt deze studie bij aan het inzicht in de geschiedenis van de Nederlandse milieupolitiek in het algemeen. De scriptie richt zich op een klein deelterrein van dit brede veld en wil dit nauwkeurig in kaart brengen. Tot slot, is meer

²⁰ Koole, *Politieke partijen in Nederland*, 180-181.

²¹ Henk Waltmans, *Niet bij rood alleen. Vijftien jaar Nederlandse politiek en de geschiedenis van de PPR* (Groningen 1983), 7-8, 213-216.

²² Het tijdvak 1968-1989 bestrijkt de jaren vanaf de oprichting van de PPR tot aan haar deelname aan de Tweede Kamerverkiezingen van 1989. De laatste twee jaren van haar bestaan worden hierin dus niet meegenomen. De facto functioneerden de Tweede Kamerfractie van CPN, PSP, PPR en EVP al onder de naam Groen Links, zie: Gerrit Voerman, 'Een fusie in drie bedrijven. De moeizame totstandkoming van GroenLinks (1986-1990), in: Paul Lucardie en Gerrit Voerman (red.), *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010* (Amsterdam 2010), 37-61, aldaar 52, 60.

inzicht in de PPR-milieupolitiek van groot belang om de kennis over het milieuvraagstuk in het algemeen te vergroten. Deze kwestie is tegenwoordig een hot item. Meer begrip van het onderwerp van deze scriptie kan zorgen voor een beter inzicht in de herkomst van oplossingen voor milieuproblemen. Wellicht dat de PPR met haar ideeën over het milieu een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan oplossingen voor dit precare vraagstuk.

De centrale vraag zal vooral worden beantwoord op basis van primaire bronnen uit het archief van de PPR.²³ Stukken van de Tweede Kamerfractie inzake Milieuhygiëne van de jaren 1973-1984 zijn daarvoor onderzocht. Die documenten betreffen vooral begrotingsbehandelingen van ministeries waar het milieu onderdeel van uitmaakte. Specifiek zijn die documenten onder de loep genomen om de algemene visie van de PPR inzake het milieu te ontwaren en te kijken naar welke milieuproblemen bij de PPR in een bepaalde periode sterk in de belangstelling stonden. Daarnaast zijn ook alle verkiezingsprogramma's van de partij en werken die te maken hebben met het milieu van het wetenschappelijk bureau van de PPR onderzocht om tot een antwoord te komen. Hiervoor is gekozen om de standpunten van de PPR ten aanzien van het milieu in beeld te krijgen.

Stukken van de Tweede Kamerfractie inzake Milieuhygiëne van de jaren 1985-1989 ontbreken in het archief en kunnen dus niet worden meegenomen in dit onderzoek. Deze lacune in het bronnenmateriaal kon worden opgevangen. Daartoe zijn de Handelingen van de Tweede Kamer tussen 1985-1988 over de rijksbegrotingen van het deel Milieubeheer van het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer onderzocht. Voor het jaar 1989 zijn ook Handelingen van de Tweede Kamer geanalyseerd, maar aangezien dit onderzoek niet verder gaat dan de Tweede Kamerverkiezingen van dat jaar (op 6 september) worden er geen stukken geanalyseerd over de rijksbegroting van 1990 van het deel Milieubeheer. Die debatten over die kostenramingen van ministeries vonden meestal plaats in de maanden na september en aangezien dit onderzoek niet verder rijkt dan september 1989 kunnen die niet worden meegenomen. Daarvoor in de plaats zijn twee stukken uit de Handelingen van de Tweede Kamer van voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1989 onderzocht, waar de PPR haar milieuvisie toch ter sprake brengt.

Verder is bij dit onderzoek ook literatuur betrokken om de ontwikkeling van de milieupolitiek van de PPR te verklaren. Die literatuur spitst zich vooral toe op milieubeleidsgeschiedenis op internationaal gebied en Nederland in het bijzonder, milieupolitiek van Nederlandse politieke partijen, politieke geschiedschrijving van Nederland in het algemeen en partijpolitieke geschiedschrijving van de PPR.

De zes hoofdstukken in dit werk zijn chronologisch ingedeeld. Het eerste hoofdstuk is gebaseerd op literatuur over de geschiedenis van het milieubeleid in Nederland en het eerste verkiezingsprogramma van de PPR. De indeling van de andere hoofdstukken is sterk gebaseerd op het rapport van de Club van Rome met als titel *De Grenzen aan de Groei* en de rede van Bas de Gaay

²³ Het PPR-archief is gehuisvest in het Katholiek Documentatiecentrum te Nijmegen.

Fortman jr. op het congres van 30 oktober 1971 in Berg en Dal. Het rapport van de Club van Rome, waarvan de eerste publicaties al in de zomer van 1971 verschenen, liet intern bij de PPR alle alarmbellen afgaan wat betreft de precaire situatie van het milieu. Het belang van het milieu werd voor de aanwezige PPR-leden duidelijk op het partijcongres in oktober 1971 in Berg en Dal waar toenmalig Tweede Kamerlid Bas de Gaay Fortman jr. voor het eerst uitgebreid sprak over het onderwerp. Vanaf toen begon de milieupolitiek van de PPR. Het bleef daarna voor de partij altijd één van de belangrijkste items, waarbij zij sterk leunde op de visie van het rapport van de Club van Rome.

In het rapport van de Club van Rome worden allerlei oorzaken genoemd voor de erbarmelijke situatie van het milieu. De PPR heeft deze oorzaken geclusterd naar drie grote thema's: mentaliteit²⁴, economische orde²⁵ en bevolkingsdruk²⁶. Het verslag van de Club van Rome vormde voor de Gaay Fortman jr. een enorm belangrijke inspiratiebron voor de speech die hij gaf op het genoemde congres in 1971. De aangedragen oorzaken in het rapport werden door hem in deze rede naar de hierboven genoemde sets geclusterd. De rode draad van dit wereldberoemd wetenschappelijk rapport bleef gedurende het bestaan van de PPR vrijwel geheel door haar milieuvisie heen lopen. Vanaf de toespraak op het congres van de Gaay Fortman jr. kwamen in de geschiedenis van de partij deze oorzaken geclusterd naar drie thema's terug in verkiezingsprogramma's, Tweede Kamerfractiestukken, Handelingen van de Tweede Kamer en tal van andere documenten.

Mede op basis van de drie clusters: mentaliteit, economische orde en bevolkingsdruk zijn de bronnen in deze scriptie onderzocht. Allereerst is per bron de visie van de PPR op de toestand van het milieu onderzocht. Vervolgens is bestudeerd welke oorzaken van deze toestand door de PPR werden onderscheiden. Tot slot is onderzocht welke oplossingen de PPR verkoos voor de diverse milieuproblemen.

In deze scriptie worden ook verschillende definities gebruikt die een nadere toelichting verdienen. De term milieu houdt in: het geheel van de natuurlijke, maatschappelijke en culturele omgeving dat op een levend wezen zijn invloed doet gelden.²⁷ Onder milieupolitiek wordt verstaan: standpunten die overheden, sociale bewegingen, politieke partijen etc. hebben ten aanzien van de omgeving waar de mens in leeft.²⁸ Met de economische orde wordt bedoeld: een systeem waarbinnen mensen streven naar welvaart maar beperkt worden door voorradige middelen.²⁹ Het begrip mentaliteit

²⁴ Voor duidelijke overeenkomsten met het rapport *De Grenzen aan de groei*, zie: William Behrens, Dennis Meadows en Donella Meadows e.a., *De Grenzen aan de Groei* (Utrecht 1973), 10, 14, 181, 183, 187-188.

²⁵ Voor duidelijke overeenkomsten met het rapport *De Grenzen aan de Groei*, zie: Behrens, Meadows en Meadows, *De Grenzen aan de Groei*, 11-12, 178-179, 187.

²⁶ Voor duidelijke overeenkomsten met het rapport *De Grenzen aan de Groei*, zie: Behrens, Meadows en Meadows, *De Grenzen aan de Groei*, 9, 11, 183.

²⁷ W.Th. de Boer (red.), *Koenen Woordenboek Nederlands* (Utrecht/ Antwerpen 2006), 680.

²⁸ De Boer (red.), *Koenen Woordenboek Nederlands*, 680, 858

²⁹ Ibidem, 284.

houdt in: een manier van denken en voelen.³⁰ De definitie van bevolkingsdruk is als volgt: het aantal mensen in relatie tot de beschikbare hulpbronnen.³¹

De scriptie kent zes chronologische hoofdstukken. In volgorde schetsen zij een beeld van de milieupolitiek van de PPR tussen respectievelijk 1968-1970, 1971-1974, 1975-1978, 1979-1982, 1983-1985 en 1986-1989. Hoofdstuk één wijkt in opbouw af van de overige hoofdstukken. Dit wordt veroorzaakt door het feit dat er in dat tijdvak nog nauwelijks sprake was een PPR-milieupolitiek. De hoofdstukken twee tot en met zes kennen een structuur met de volgende elementen: ten eerste een beschrijving van de visie van de partij op de toestand van het milieu, ten tweede een overzicht van de aangedragen oorzaken van die toestand (geclusterd naar economische orde, mentaliteit en bevolkingsdruk) en ten derde een schets van de oplossingen voor de diverse milieuproblemen die door de radicalen werden voorgesteld. Daarnaast zal steeds aan de hand van literatuur ontwikkelingen binnen de PPR-milieupolitiek worden verklaard.

³⁰ W.Th. de Boer, *Van Dale Pocketwoordenboek* (Utrecht/ Antwerpen 2006), 278.

³¹ Peter Kloos, *Culturele antropologie. Een inleiding* (Assen 2002), 140-141.

Hoofdstuk 1. Geringe belangstelling voor het milieu (1968-1970)

Deze scriptie is chronologisch ingedeeld. Elk hoofdstuk behandelt een bepaalde periode uit de geschiedenis van de milieupolitiek van de PPR. Deze periodisering is gebaseerd op belangrijke keerpunten in haar milieupolitiek waar haar zorgen om het milieu toe- of afnamen.

De PPR werd in 1968 opgericht en deed in 1971 voor het eerst mee aan de landelijke Tweede Kamerverkiezingen. Zij kwam uit op twee zetels. In het eerste verkiezingsprogramma van de partij, dat werd vastgesteld in 1969 door de aanwezige PPR-leden op twee partijcongressen, staat nauwelijks iets over het milieu. Het begrip ‘milieu’ heeft in dit programma een hele andere betekenis dan de betekenis die het na 1970 zal krijgen. Er wordt gesproken van ‘woonmilieu’ en ‘werkmilieu’, maar dat heeft betrekking op de ruimtelijke ordening. Nederlanders moesten volgens de partij in een prettig gebied kunnen wonen en werken. De zaken die de radicalen in hun verkiezingsprogramma aanstipten waren: geluidshinder en bodem-, lucht- en waterverontreiniging. Zij brachten die problemen niet in verband met het concept milieu zoals dat tegenwoordig wordt gehanteerd, maar zij zagen het als problemen voor de volksgezondheid.³²

Niet alleen in het eerste verkiezingsprogramma van de radicalen blijkt dat er nauwelijks aandacht is voor het milieu, maar ook in het PPR-archief zijn er zijn er amper bronnen over het milieu aanwezig die betrekking hebben op de jaren 1968-1970.³³ De geringe aandacht die de PPR had tussen 1968 en 1970 voor de leefomgeving is niet verwonderlijk, gezien de magere belangstelling voor het milieu in Nederland in het algemeen na de Tweede Wereldoorlog tot grofweg 1970. De jaren vijftig stonden in Nederland in het teken van de wederopbouw, waarbij de focus van de overheid lag op industrialisatie. Het zwaartepunt van het Nederlands overheidsbeleid lag in de jaren zestig nog steeds op industrialisatie, maar in dit decennium begonnen steeds meer Nederlanders de nadelen van dit proces te ondervinden. Het water, de lucht en de bodem bleken in toenemende mate vervuild te raken en ook begonnen Nederlanders zich steeds drukker te maken om afval, radioactieve straling en geluidshinder. Het verzet in de Nederlandse samenleving jegens de overheid om hier wat aan te doen groeide. Via diverse milieuacties lieten zij hun ongenoegen blijken.³⁴

Het kabinet-Cals (1965-1966) begreep dat er maatregelen nodig waren tegen luchtverontreiniging, geluidshinder en watervervuiling, maar het was het kabinet-De Jong (1967-1971) dat de milieuproblemen systematisch aanpakte. Ten tijde van dit kabinet kwam er voor het eerst sinds

³² PPR, *Program politieke partij radicalen* (1969), 2.

³³ Uit de inventarislijst blijkt dat er geen bronnen over het milieu aanwezig zijn die betrekking hebben op de jaren 1968-1970, zie: Katholiek Documentatie Centrum, https://www.ru.nl/kdc/bladeren/archieven-thema/subpagina-archieven-thema/politiek/archieven_van/archieven_van/politieke-partij/ (geraadpleegd 14 juli 2018).

³⁴ Van Ast en Geerlings, *Milieukunde & milieubeleid*, 22-23; Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 35-36.

de Tweede Wereldoorlog weer milieubeleid van de grond. In 1969 diende dit kabinet wetsvoorstellen in op het gebied van lucht- en waterverontreiniging, die in 1970 en 1971 van kracht werden.³⁵

Uit dit hoofdstuk kan worden opgemaakt dat er vóór 1971 nog nauwelijks sprake was van milieubewustzijn onder de Nederlandse bevolking en de Nederlandse overheid. Ook bij de PPR was er vóór 1971 nog geen sterk milieubesef aanwezig.

Hoofdstuk 2. Een sterk opkomend milieubesef (1971-1974)

Het begin van de jaren zeventig betekende pas echt een ommekeer in het denken over milieu bij de Nederlandse overheid, mede veroorzaakt door een aantal rapporten die de problemen van het milieu op wereldniveau schetsten. Deze publicaties zorgden ook bij de Nederlandse bevolking voor het eerst na de Tweede Wereldoorlog voor een sterker milieubewustzijn.³⁶ Eén van die publicaties was het rapport van de Club van Rome met als titel *De Grenzen aan de Groei*. Dit werk sloeg in Nederland erg aan in vergelijking met andere landen. Het werd hier een enorme bestseller. Het denken in schaarsten van energie en grondstoffen was daarom in Nederland sterk aanwezig en werd nog versterkt met het uitbreken van de eerste oliecrisis in 1973.³⁷ Door alle aandacht voor de milieuproblematiek in Nederland, voelde de Nederlandse overheid zich genoodzaakt om daarvoor nationaal beleid te maken. Eén van de eerste dingen die zij deed om dat te bewerkstelligen was het opnieuw in het leven roepen van het beleidsterrein milieuhygiëne, dat sinds de Tweede Wereldoorlog was verdwenen. In 1971 werd daarom het nieuwe departement het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne (VoMil) opgericht. De hernieuwde belangstelling van de Nederlandse overheid voor het milieu leidde in 1972 ook tot de eerste integrale nota die de overheid presenteerde: de Urgentienota Milieuhygiëne. Dit rapport richtte zich op de zorg voor de kwaliteit van ecosystemen en de rol die de mens daarin speelde.³⁸

De belangstelling voor het milieuvraagstuk leidde ook tot een sterke groei van de milieubeweging. Er ontstonden in de jaren zeventig tal van nieuwe milieuorganisaties, zoals Aktie Strohalm (1970), de Kleine Aarde (1971) en de Raad voor Milieudéfensie (1971). Deze groeperingen verschilden van de vroegere milieuorganisaties, die zich meer op de natuur richtten, minder deskundig en actiegericht waren en niet zo betrokken waren bij andere politieke vraagstukken als de wapenwedloop of het ontwikkelingsvraagstuk. In de loop van de jaren zeventig kwamen er in Nederland zo'n 600 tot 700 nieuwe milieugroepen bij.³⁹

³⁵ Van Ast en Geerlings, *Milieukunde & milieubeleid*, 22-23; Woltjer, *Recent verleden*, 442-443.

³⁶ Van Ast en Geerlings, *Milieukunde & milieubeleid*, 23-24; Woltjer, *Recent verleden*, 442-444.

³⁷ Commissie Lange Termijn Milieubeleid (red.), *Het milieu*, 6; Woltjer, *Recent verleden*, 443-444.

³⁸ Van Ast en Geerlings, *Milieukunde & milieubeleid*, 23.

³⁹ *Ibidem*, 24.

De erbarmelijke toestand van het milieu werd voor de PPR pas echt duidelijk rond de zomer van 1971 toen conceptversies van het rapport *De Grenzen aan de Groei* van de Club van Rome in kleine kring circuleerden. Op 31 augustus 1971 had *NRC Handelsblad* de wereldprimeur en kopte op haar voorpagina ‘Ramp bedreigt wereld’. De Nederlandse bevolking werd toen voor het eerst op de conclusies van het rapport attent gemaakt.⁴⁰ Volgens het rapport zou de mensheid in de 21ste eeuw ernstig worden bedreigd door de almaar toenemende milieuvervuiling en de uitputting van natuurlijke grondstoffen.⁴¹ Of de PPR al in het bezit was van voorpublicaties van het verslag of pas op de hoogte werd gebracht over de gesteldheid van de leefomgeving door het artikel van *NRC Handelsblad*, is niet helemaal duidelijk.⁴² Wat echter wel evident is, is dat dit rapport van de Club van Rome als donderslag bij heldere hemel kwam voor de PPR. De PPR zag voor het eerst in dat het erg slecht gesteld was met het milieu en dit alarmerende rapport vormde voor haar de aanleiding een milieupolitiek te ontwikkelen. Die milieupolitiek werd voor de PPR-leden duidelijk op het partijcongres van 30 oktober 1971. Daar sprak toenmalig PPR-Tweede Kamerlid Bas de Gaay Fortman jr. onder andere over het milieu, waarbij hij inging op hoe de PPR de toestand van het milieu zag. Het milieu werd volgens de radicalen geschaad en De Gaay Fortman jr. gaf hier toenmalige actuele voorbeelden van. Volgens De Gaay Fortman jr. was er sprake van een ernstig vervuild Rijnmondgebied, te veel auto’s op de weg, te veel lucht- en waterverontreiniging en er was te veel last van geluidshinder.⁴³

Ook in de jaren daarna bleef de PPR de toestand van het milieu scherp in de gaten houden. Tussen 1972-1974 benadrukte de PPR dat het milieu er slecht aan toe was. De partij zag veel verschijnselen waaruit zij afleiden dat het milieu werd bedreigd. Eén van de problemen zagen de radicalen op het gebied van water. De Rijn, de Maas, de Waddenzee en het IJsselmeer waren volgens hen door de vele lozingen van bedrijven van onder andere kwik, calcium en koper erg vervuild en dat bracht volgens de radicalen onder andere het drinkwater van mensen en de visstand in gevaar.⁴⁴ Ook zagen de radicalen dat er in Nederland veel sprake was van geluidshinder. Vooral mensen die in de buurt van luchthavens leefden zouden daar last van hebben, maar ook mensen die in de buurt van drukverkeer woonden.⁴⁵ De grote hoeveelheden producten die werden geproduceerd voor de consumptiebehoefte van de westerse mens, wekte bij de PPR veel ergernis op. Dit had tot veel vervuiling geleid, zoals een enorm afvalprobleem en veel lozingen. De mate van consumptie en productie was volgens de partij zo hoog dat de westerse mens de grondstoffen van de wereld opmaakte

⁴⁰ Ed Croonenberg, ‘Klimaatalarm!’, *Historisch Nieuwsblad* 28:4 (Utrecht 2018), 24-29, aldaar 27-28; A. de Kool, ‘Ramp bedreigt de wereld’, *NRC Handelsblad* (31 augustus 1971), 1.

⁴¹ Behrens, Meadows en Meadows e.a., *De Grenzen aan de Groei*, 13, 25-26.

⁴² Croonenberg, ‘Klimaatalarm!’, 27-28.

⁴³ UB Nijmegen, KDC, PPR-archief [hierna afgekort als: PPR-archief], inv.nr. 1594, ‘Radikale politiek’, 30 oktober 1971, 2-4.

⁴⁴ PPR-archief, inv.nr. 2166, ‘Bijdrage Leo Jansen aan de openbare commissievergadering inzake milieubeleid op 3 september 1973’, 3 september 1973, 3-5.

⁴⁵ PPR-archief, inv.nr. 2166, ‘Bijdrage Leo Jansen aan de openbare commissievergadering inzake milieubeleid op 3 september 1973’, 3 september 1973, 6.

en de volgende generaties daardoor niets meer zouden hebben. Het zo veel mogelijk consumeren zou volgens de PPR een statussymbool zijn geworden. De PPR zag ook een probleem met radioactief afval. Er was volgens de partij nog geen adequate en milieuvriendelijke manier om het te verwerken. In 1972 twijfelde ze nog of ze kernenergie wilde, maar in 1973 en 1974 wees ze kernenergie af.⁴⁶

De PPR was niet de enige partij in Nederland die erg onder de indruk was van het rapport van de Club van Rome; dit gold ook voor de PvdA en D'66. Het was voor de drie partijen dan ook aanleiding om de Commissie van Zes te vormen, ook wel bekend als de Commissie-Mansholt. Dit was een permanent overlegorgaan van de drie partijen met als leden Sicco Mansholt, Joop den Uyl en Cees de Galan namens de PvdA, Hans van Mierlo en Hans Gruijters afkomstig van D'66 en Eric Jurgens namens de PPR. Op 6 maart 1972 bracht de commissie een discussiestuk uit dat zeer veel overeenkomsten met het rapport van de Club van Rome vertoonde.⁴⁷ Mede aan de hand van dat document probeerde de PPR vanuit de partij verder te denken over het thema *De Grenzen aan de Groei* en probeerde de zienswijze van de Commissie-Mansholt te integreren in haar milieuvisie. Dit gebeurde ook en leidde tot het eigen partijboekje *Barsten in de groei* in 1974. Het rapport van de Club van Rome had de PPR in laten zien dat de westerse landen moesten breken met de vicieuze cirkel van productie en consumptie wat uiteindelijk zou leiden tot gigantische milieuvervuiling en een wereldwijd grondstoffentekort. Op die voet kon de westerse mens niet verder gaan, want anders kwam het einde van de mensheid in zicht. De eerste oliecrisis van 1973 versterkte de gedachte van de PPR dat er 'grenzen aan de groei' waren en dat we in Nederland en in de westerse wereld niet door konden gaan met een ongebreidelde groei van consumptie en productie.⁴⁸

De PvdA, D'66 en de PPR bleven ook na het uitbrengen van het document door de commissie- Mansholt samenwerken. In 1972 presenteerden de drie partijen hun gezamenlijke verkiezingsprogramma *Keerpunt '72* voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1972. Daarin weerklonk hun verontrusting over de milieuproblematiek in Nederland, waar de gedachte van het rapport van de Club van Rome sterk in terugkwam.⁴⁹ Ondanks dit gezamenlijk programma van de drie partijen, had de PPR ook haar eigen verkiezingsprogramma gepresenteerd. Haar eigen visie ten aanzien van het milieu kwam hierin naar voren.⁵⁰

Het alarmerende rapport van de Club van Rome zorgde er niet alleen voor dat de partij een milieupolitiek ontwikkelde, maar zij nam ook heel veel van de conclusies van het rapport over. Dit was niet alleen te zien in het boekje *Barsten in de groei*, maar vanaf de speech van De Gaay Fortman jr. op het partijcongres van eind 1971 was de centrale gedachte van het rapport gedurende haar bestaan

⁴⁶ PPR, *PPR '72'* (1972), 6; PPR-archief, inv.nr. 2166, 'Milieuwerkdag PPR', 3 april 1973, 1-3; PPR-archief, inv.nr. 2166, 'Bijdrage van Leo Jansen, PPR, debat begroting Milieuhygiëne', 1974, 1-2.

⁴⁷ Johan van Merriënboer, *Het avontuur van Sicco Mansholt*, *Politieke Opstellen*, 136-167, aldaar 160-161.

⁴⁸ Leo Jansen, Erik Jurgens en Marlies Neervoort e.a. (red.), *Barsten in de groei: produktie en konsumptie tegen de achtergrond van welzijn, derde wereld, milieu en macht* (Baarn 1974), 7, 17-18.

⁴⁹ PvdA, D'66 en PPR, *Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie* (Amsterdam 1972), 4-5, 31-36; Cramer, *De groene golf*, 38; De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie' (Amsterdam 2007), 310.

⁵⁰ PPR, *PPR '72'*, 1-9.

in grote lijnen terug te zien. In zijn rede passeerden ook een aantal factoren de revue die volgens de PPR de slechte toestand van het milieu veroorzaakten. Eén van die oorzaken was volgens de partij de economische orde. De PPR baseerde zich daarvoor op het befaamde rapport van de Club van Rome. De Gaay Fortman jr. zag het toenmalige economische systeem in Nederland als volgt: ‘Onze economische orde kan nog steeds getypeerd worden als een schraperige maatschappij. De drijfveer is nog immer dat ieder moet trachten zoveel mogelijk welvaart naar zich toe te schrapen. Eventuele kwalijke gevolgen voor het welzijn moeten dan achteraf worden opgevangen.’ Even verderop voegde hij hier nog aan toe: ‘Overall in ons land waar wij zien dat het eenzijdig economische groeidenken het leefmilieu schaadt moeten wij dit signaleren en in de openbaarheid brengen.’ De voorbeelden die hij gaf van de gevolgen voor het milieu waren het Rijnmondgebied dat niet meer schoon kon worden gemaakt, geluidshinder van vliegtuigen en de groei van het aantal auto’s in Nederland. De Gaay Fortman jr. kwam in zijn speech namens de PPR ook met een oplossing voor het economisch systeem in Nederland. De PPR vond dat de milieuproblemen als gevolg van de economische orde in de openbaarheid moest worden gebracht. Daarnaast moesten de particuliere investeringen worden beheerst. Dit kon volgens haar bereikt worden door bijvoorbeeld de invoering van een selectieve investeringsheffing op gebouwen en installaties.⁵¹

Vanaf de speech van De Gaay Forman jr. in 1971 hekelde de PPR veelvuldig het economisch systeem in Nederland. Deze economische orde was volgens de radicalen gebaseerd op het principe van winstmaximalisatie. De productie en de consumptie moest daarvoor zoveel mogelijk toenemen. Dit streven wilde de PPR een halt toe roepen. Er waren volgens de radicalen ‘grenzen aan de groei’ van productie en consumptie. De partij vond het van levensbelang dat dit idee werd omarmd, want anders leidde het principe van winstmaximalisatie tot allerlei milieuproblemen als vervuiling en de uitputting van grondstoffen.⁵²

De PPR had een aantal oplossingen voor ogen om de economische orde te veranderen. Zij wilde een economisch systeem dat uitgaat van selectieve productie en consumptie. Dit betekende geen ongenueanceerde stopzetting van de groei. Er moest volgens de partij nauwkeurig worden gekeken naar waar productie en consumptie kon worden afgeremd en waar het kon worden bevorderd. Deze oplossing zou volgens de partij goed zijn voor het milieu. Dit zou onder andere de hoeveelheid afval beperken die in het milieu terecht kwam en de uitputting van grondstoffen tegengegaan.⁵³ Daarnaast was het volgens de partij van belang dat het energie- en waterverbruik als gevolg van dit economische systeem drastisch werd verminderd. Om dit probleem weg te nemen moest naar de mening van de partij zuinig worden omgegaan met het energie- en waterverbruik. Als de technologische

⁵¹ PPR-archief, inv.nr. 1594, ‘Radikale politiek’, 30 oktober 1971, 2-4; Behrens, Meadows en Meadows e.a., *De Grenzen aan de Groei*, 11-12, 178-179, 187-188.

⁵² Jansen, Jurgens en Neervoort e.a. (red.), *Barsten in de groei*, 9-10, 12-13, 17-19; PPR-archief, inv.nr. 2166, ‘Milieuwerkdag PPR’, 3 april 1973, 1-3.

⁵³ Jansen, Jurgens en Neervoort e.a. (red.), *Barsten in de groei*, 13.

ontwikkelingen op het gebied van zonne-, wind-, getijdenenergie zich gunstig zouden ontwikkelen, dan konden deze alternatieve energiebronnen in de toekomst volgens de PPR uitkomst bieden.⁵⁴ Over kernenergie als oplossing voor het energieverbruik had de partij in 1972 nog twijfels, maar in de jaren daarna wees ze deze mogelijkheid om meerdere redenen definitief af. De verwerking van het radioactief afval, het risico van het bijdragen aan kernbewapening, de angst voor het terechtkomen van radioactief afval in de voedselkringloop en de mogelijke erfelijke schade voor mens en dier waren daarvoor de redenen.⁵⁵

De PPR zag vanaf 1971 nog meer mogelijkheden om het economisch systeem te veranderen. Zo wilde de partij een democratisering van de economische orde bewerkstelligen. Het idee was dat overheid en werknemers zeggenschap zouden krijgen binnen ondernemingen over de productie van die bedrijven. De overheid en de werknemers mochten dan meebeslissen over wat, waar en onder welke omstandigheden er geproduceerd moest worden. Dit zou volgens de PPR aan het milieu ten goede komen.⁵⁶ Door de toegenomen welvaart sinds de Tweede Wereldoorlog zijn we volgens de PPR ook steeds meer gebruik gaan maken van de auto met alle milieugevolgen van dien. Ter oplossing pleitten de radicalen vooral voor meer gebruik van de fiets als milieuvriendelijk vervoersmiddel. Stimulering van het openbaar vervoer zag de PPR ook als een goed alternatief voor de auto, maar het liefst zag zij dat Nederlanders de fiets pakten want dat was nog milieuvriendelijker dan het openbaar vervoer.⁵⁷

In de rede van Bas de Gaay Fortman jr. uit 1971 werd naast de economische orde als één van de oorzaken nog een factor genoemd die volgens de PPR de slechte toestand van het milieu tussen had veroorzaakt. Volgens de PPR was het slecht gesteld met de mentaliteit van veel Nederlanders. Daardoor maakte zij onverantwoorde keuzes die het milieu schaadden. Dit inzicht had de PPR wederom ontleend aan het beroemde rapport *De Grenzen aan de Groei* van de Club van Rome. Het onderwijs was volgens radicalen een manier om Nederlanders milieubewuster te maken. De Gaay Fortman jr. formuleerde het in zijn speech als volgt: 'Onderwijs moet niet gezien worden als een methode tot het verwerven van diploma's en daarmee later een hoger inkomen, maar als een vorming om verantwoorde keuzes te maken. Onze problemen van woningnood, lucht- en waterverontreiniging, geluidshinder en dergelijke zijn veroorzaakt door verkeerde keuzes in het verleden. Meer dan ooit hebben we daarom onderwijs nodig dat gericht is op de vorming van de mens tot een verantwoordelijk wezen.'⁵⁸

Vanaf deze speech zag de PPR de slechte mentaliteit van veel Nederlanders als een belangrijke oorzaak voor de slechte milieusituatie in Nederland. In de gehele periode van 1968 tot

⁵⁴ Ibidem, 61-64.

⁵⁵ Jansen, Jurgens en Neervoort e.a. (red.), *Barsten in de groei*, 61; PPR, PPR '72', 6.

⁵⁶ PPR, PPR '72', 6.

⁵⁷ Jansen, Jurgens en Neervoort e.a. (red.), *Barsten in de groei*, 62-64.

⁵⁸ PPR-archief, inv.nr. 1594, 'Radikale politiek', 30 oktober 1971, 4-5; Behrens, Meadows en Meadows e.a., *Rapport van de Club van Rome*, 10, 14, 181, 183, 187.

1990 bleef de mentaliteit van Nederlanders ten aanzien van het milieu onder haar aandacht. De toenmalige milieusituatie met al haar vervuilingsproblematiek kon naar de mening van de PPR niet slagen zonder een mentaliteitsverandering. Alle Nederlanders zouden volgens de radicalen milieubewuste mensen moeten worden die verantwoorde keuzen konden maken, wat ertoe zou leiden dat de milieusituatie in Nederland verbeterde.⁵⁹ De PPR wilde consumenten en producenten tot het inzicht laten komen dat hun overconsumptie en overproductie leidden tot allerlei milieuproblemen. Ze moesten tot inkeer komen en gedrag vertonen dat de leefomgeving niet zou schaden. Het zoveel mogelijk consumeren van allerlei producten was naar de mening van de PPR zelfs een statussymbool geworden.⁶⁰

De PPR had allerlei oplossingen voor ogen om het denken en daarmee ook het handelen van mensen in Nederland te veranderen. Een belangrijke plaats was weggelegd voor het onderwijs. In het Nederlandse onderwijs moesten mensen verantwoordelijkheid worden bijgebracht voor de keuzes die zij maakten. Hiermee zouden zij beter tot besef komen welke rol zij hadden ten aanzien van het consumptie- en productieproces. Dit zou volgens de radicalen moeten leiden tot minder consumptie en productie, waardoor de toestand van het milieu zou verbeteren.⁶¹ Naast de mentaliteit van consumenten en producenten ergerde de PPR zich ook aan het autoverkeer in Nederland. Al deze auto's, waarvan er volgens de partij in de toekomst nog veel meer zouden komen, zorgden voor veel milieuproblemen als luchtverontreiniging en door olie en zout aangetaste grond. Om dit probleem van deze 'kamertjes op wielen', zoals de PPR de auto's gekscherend noemde, op te lossen wilden de radicalen het gebruik van de fiets stimuleren. Dit milieuvriendelijke middel zag de partij als het beste alternatieve vervoersmiddel. Daarnaast was volgens de partij het openbaar vervoer een goed en milieuvriendelijker alternatief voor de auto. Hoe zij het openbaar vervoer en het gebruik van de fiets wilde stimuleren maakte de PPR niet duidelijk.⁶² Verder deugde naar de mening van de PPR ook het energieverbruik in Nederland niet. De toenmalige energieopwekking was volgens de partij niet milieuvriendelijk. Zij wilde daarom graag dat er onderzoek werd gedaan naar de vraag of zonne-, wind of getijdenenergie een toekomst had, aangezien deze vormen van energie volgens de PPR minder belastend voor het milieu waren. Over kernenergie had de partij in 1972 nog twijfels, vooral door al het radioactief afval wat bij de productie van deze energievorm overbleef en het milieu bedreigde. In de jaren daarna was ze een stuk stelliger en wees ze kernenergie mede vanwege het radioactief afval af.⁶³

⁵⁹ PPR-archief, inv.nr. 1594, 'Radikale politiek', 30 oktober 1971, 4-5; PPR, *PPR '72'*, 2, 5-6.

⁶⁰ PPR-archief, inv.nr. 2166, 'Milieuwerkdag PPR', 3 april 1973, 1-3; PPR-archief, inv.nr. 2166, 'Bijdrage van Leo Jansen, PPR, debat begroting Milieuhygiëne', 1974, 1-2.

⁶¹ PPR, *PPR '72'*, 2, 5-6; PPR-archief, inv.nr. 1594, 'Radikale politiek', 30 oktober 1971, 4-5.

⁶² PPR-archief, inv.nr. 2166, 'Bijdrage Leo Jansen aan de openbare commissievergadering inzake milieubeleid op 3 september 1973', 3 september 1973, 3-5; Jansen, Jurgens en Neervoort e.a. (red.), *Barsten in de groei*, 62-64.

⁶³ PPR-archief, inv.nr. 2166, 'Bijdrage van Leo Jansen, PPR, debat begroting Milieuhygiëne', 1974, 1-2; PPR, *PPR '72'*, 6; Jansen, Jurgens en Neervoort e.a. (red.), *Barsten in de groei*, 59-62.

De PPR zag nog veel meer mogelijkheden om de mentaliteit van Nederlanders te veranderen. Volgens de radicalen konden milieuorganisaties door middel van voorlichting ervoor zorgen dat het milieubewustzijn van Nederlanders toenam.⁶⁴ Daarnaast had de PPR allerlei beleidsinstrumenten voor ogen waarmee de toestand van het milieu zou moeten verbeteren. Zo wilde ze door middel van wetgeving het gedrag van mensen veranderen. Wetgeving zorgde voor regels, normen en in sommige gevallen ook voor verboden waarmee naar de mening van de PPR op een effectieve manier milieuproblemen aan banden konden worden gelegd.⁶⁵ Verder dacht de PPR nog aan een jaarlijks terugkerend milieoverslag voor ondernemers ter bewustwording van hun handelen ten opzichte van het milieu. Daarin moesten zij aangeven wat voor schadelijke stoffen ze hadden uitgestoten en welke milieumaatregelen zij hadden genomen.⁶⁶

De radicalen hadden nog meer oplossingen voor ogen. De PPR vond het belangrijk dat er ten aanzien van het milieu een langetermijnvisie werd ontwikkeld door de Nederlandse overheid en dat bepaalde milieubeleidszaken niet sectoraal maar integraal bekeken werden. Een langetermijnvisie was naar de mening van de PPR van belang zodat milieuproblemen niet naar de toekomst zouden verschuiven. Toekomstige generaties zouden dan later met de knelpunten van het milieu te maken krijgen, die in het verleden waren veroorzaakt en door het niet aanpakken ervan waren verergerd. Daarnaast hechtte de PPR waarde aan het vormen van een goed milieubeleid. Integraliteit van dit beleid was daar naar de mening van de PPR een goed middel voor, aangezien veel milieuproblemen met elkaar verband hielden. Volgens de PPR was het door die onderlinge verbondenheid niet effectief om milieuproblemen sectoraal op te lossen. Wanneer er een samenhangend milieubeleid werd ontwikkeld door de Nederlandse overheid dan zou dit leiden tot een brongerichte aanpak van milieuproblemen.⁶⁷

Volgens het rapport van de Club van Rome was bevolkingsdruk een belangrijke oorzaak voor milieuproblemen in de wereld. Het aantal mensen op aarde kon niet blijven toenemen, omdat dit leidde tot meer milieuvervuiling en een tekort aan voedsel en natuurlijke hulpbronnen zou ontstaan. Er waren volgens dit rapport dan ook *De Grenzen aan de Groei* en dat gold dus ook voor de bevolkingsaantallen in de wereld. Het dichtbevolkte Nederland had hier volgens de Nederlandse

⁶⁴ PPR, *PPR '72'*, 7.

⁶⁵ PPR-archief, inv.nr. 2166, 'Bijdrage Leo Jansen aan de openbare commissievergadering inzake milieubeleid op 3 september 1973', 3 september 1973,6; PPR-archief, inv.nr. 2166, 'Milieuwerkdag PPR', 3 april 1973, 4; PPR-archief, inv.nr. 2166, 'Bijdrage van Leo Jansen, PPR, debat begroting Milieuhygiëne', 1974, 3.

⁶⁶ PPR-archief, inv.nr. 2166, 'Bijdrage Leo Jansen aan de openbare commissievergadering inzake milieubeleid op 3 september 1973', 3 september 1973, 5; PPR-archief, inv.nr. 2166, 'Bijdrage van Leo Jansen, PPR, debat begroting Milieuhygiëne', 1974, 3.

⁶⁷ PPR-archief, inv.nr. 2166, 'Bijdrage Leo Jansen aan de openbare commissievergadering inzake milieubeleid op 3 september 1973', 3 september 1973, 3; PPR-archief, inv.nr. 2166, 'Milieuwerkdag PPR', 3 april 1973, 4; PPR-archief, inv.nr. 2166, 'Bijdrage van Leo Jansen, PPR, debat begroting Milieuhygiëne', 1974, 1, 3-4; Van Ast en Geerlings, *Milieukunde & milieubeleid*, 165.

vertaling van het rapport nadrukkelijk mee te maken en zou die druk in de toekomst bij een toenemende bevolkingsgroei op een gegeven moment niet meer aankunnen.⁶⁸

Ook voor de PPR was de bevolkingsdruk een oorzaak voor de slechte milieusituatie zowel in Nederland als in de rest van de wereld. De Gaay Fortman jr. had het echter niet over bevolkingsdruk in zijn speech die hij eind 1971 gaf. Toch bleek deze factor voor de PPR, ontleend aan het rapport *De Grenzen aan de Groei*, in de volgende jaren één van de oorzaken voor de slechte toestand van het milieu. Meer mensen betekenden meer consumptie en productie van goederen met meer milieuvervuiling en uitputting van grondstoffen tot gevolg. Door de hoge bevolkingsdichtheid in Nederland was de druk op het milieu erg groot waardoor er veel milieuvervuiling was ontstaan.⁶⁹

De bevolkingsdruk was voor de PPR echter niet de belangrijkste oorzaak voor de slechte toestand van het milieu. Een slechte mentaliteit en de economische orde, die zorgden voor alsmaar toenemende productie- en consumptie, waren volgens de partij de belangrijkste oorzaken voor de erbarmelijke toestand van het milieu. Zij zag bevolkingsdruk vooral als een versterkende factor waardoor productie en consumptie alsmaar toenamen en het milieu verslechterde.⁷⁰ Om de bevolkingsgroei in Nederland een halt toe te roepen wilde de PPR een ‘stationaire bevolking’ bewerkstelligen. Dit hield in dat zowel het geboorte- en sterftcijfer, als het immigratie- en emigratiecijfer met elkaar in evenwicht moesten zijn. De PPR twijfelde eraan of ze krimp van de populatie in Nederland wilde bepleiten. Zij achtte dit rond 1974 geen realistische optie, omdat er in de jaren daarna eerst nog veel groei te verwachten was. Om het idee van een stationaire bevolking in Nederland aan de man te brengen had de PPR het plan dit middels voorlichting te doen. Deze voorlichting kon volgens de partij onder andere plaatsvinden op scholen.⁷¹

Uit dit hoofdstuk kan worden opgemaakt dat door het alarmerende rapport van de Club van Rome de PPR een milieupolitiek heeft ontwikkeld. In dat werk worden allerlei oorzaken genoemd voor de slechte milieusituatie. De PPR heeft deze oorzaken geclusterd naar drie grote thema’s: mentaliteit, economische orde en bevolkingsdruk. De rode draad van dit befaamd wetenschappelijk rapport bleef gedurende het bestaan van de radicalen vrijwel geheel door haar milieuvisie heen lopen. Daarnaast bleek het concept milieu voor de PPR niet meer alleen te gaan om geluidshinder en bodem-, lucht- en waterverontreiniging. Het milieuvraagstuk was mede door het rapport van Rome begin jaren zeventig uitgedijd met milieuproblemen als een eindige grondstoffenvoorraad en kernenergie.

⁶⁸ Behrens, Meadows en Meadows e.a., *Rapport van de Club van Rome* 7, 9-13, 16, 23, 25-26.

⁶⁹ PPR-archief, inv.nr. 2166, ‘Milieuwerkdag PPR’, 3 april 1973, 3; PPR, *PPR '72'*, 2, 5, 10.

⁷⁰ PPR-archief, inv.nr. 2166, ‘Milieuwerkdag PPR’, 3 april 1973, 1, 3; Jansen, Jurgens en Neervoort e.a. (red.), *Barsten in de groei*, 24, 68-69.

⁷¹ Jansen, Jurgens en Neervoort e.a. (red.), *Barsten in de groei*, 69-71.

Hoofdstuk 3. Toenemende zorgen door nieuwe milieuproblemen (1975-1978)

Vanaf 1975 maakte de PPR zich nog meer zorgen om het milieu door de aantasting van de ozonlaag dat de partij ‘zeer ter harte’ ging.⁷² Twee Amerikaanse onderzoekers hadden in 1974 aangetoond dat drijfgassen zoals chloorfluorkoolwaterstoffen (CFK’s) de ozonlaag bedreigde. Volgens de PPR was een jaar later door aanvullend onderzoek op overtuigende wijze aangetoond dat deze stoffen de ozonlaag ernstig bedreigden. De radicalen voerden daarom actie om hier wat aan te doen. De acties van de PPR waren vooral gericht op het gebruik van CFK’s in spuitbussen en die hadden ook nog aardig succes. Een aantal spuitbusfabrikanten verving CFK’s gedeeltelijk of in zijn geheel door stoffen die de ozonlaag niet bedreigden, en de Nederlandse overheid verplichtte in 1978 de fabrikanten om op hun spuitbussen een waarschuwing te zetten dat het product schadelijke CFK’s bevatte.⁷³

De PPR maakte zich niet alleen drukker om het milieu vanwege de schade aan de ozonlaag, maar op het gebied van waterverontreiniging was de vervuiling van de zeeën een nieuw thema dat sterk haar aandacht trok. De zeeën waren naar de mening van de PPR naast andere wateren zoals de Rijn en het Waddengebied erg verontreinigd. Dit zou volgens haar in de toekomst alleen nog maar erger worden. Vooral de vervuiling van de Noordzee had de aandacht van de partij, vanwege het feit dat Nederland aan de Noordzee ligt.⁷⁴ De hoge mate waarin mensen bleven consumeren en produceren bleef voor de partij een aandachtspunt, want dat leidde onder andere tot de uitputting van grondstoffen, lozingen door bedrijven en veel afval.⁷⁵ Daarnaast hadden de radicalen ook nog veel aandacht voor problemen rond radioactief afval, luchtverontreiniging en geluidhinder.⁷⁶

De PPR bleek ten opzichte van andere Nederlandse politieke partijen een uitzondering te zijn met haar grote zorgen ten aanzien van de leefomgeving. De partij schonk veel aandacht aan de

⁷² PPR-archief, inv.nr. 2167, ‘Bijdrage van Kees van Kuijen (PPR) aan de begrotingsbehandeling van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, onderdeel Milieuhygiëne’, 29 oktober 1975, 5.

⁷³ Reijnders, *Het milieu, de politiek en de drie verkiezingen*, 55-56; PPR-archief, inv.nr. 2167, ‘Bijdrage van Kees van Kuijen (PPR) aan de begrotingsbehandeling van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, onderdeel Milieuhygiëne’, 29 oktober 1975, 5.

⁷⁴ PPR-archief, inv.nr. 2167, ‘Bijdrage van Kees van Kuijen (PPR) aan de begrotingsbehandeling van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, onderdeel Milieuhygiëne’, 29 oktober 1975, 3; PPR-archief, inv.nr. 2167, ‘Bijdrage Erik Jurgens (PPR) aan het debat rond de begrotingsbehandeling van Milieuhygiëne, 22 januari 1975’, 22 januari 1975, 4-5; PPR-archief, inv.nr. 2168, ‘Bijdrage Leo Jansen (PPR) debat Milieuhygiëne’, 21 februari 1978, 3.

⁷⁵ PPR-archief, inv.nr. 2167, ‘Bijdrage van Kees van Kuijen (PPR) aan de begrotingsbehandeling van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, onderdeel Milieuhygiëne’, 29 oktober 1975, 2; KDC, PPR-archief, inv.nr. 2167, ‘Bijdrage Erik Jurgens (PPR) aan het debat rond de begrotingsbehandeling van Milieuhygiëne, 22 januari 1975’, 22 januari 1975, 2; PPR-archief, inv.nr. 2167, ‘Bijdrage Kees van Kuyen (PPR) aan het debat rond de begrotingsbehandeling van Volksgezondheid en Milieuhygiëne deel Milieu’, 16 november 1976, 3; UB Nijmegen, KDC, PPR-archief, inv.nr. 2168, ‘Bijdrage Leo Jansen (PPR) debat Milieuhygiëne’, 21 februari 1978, 1.

⁷⁶ PPR-archief, inv.nr. 2167, ‘Bijdrage van Kees van Kuijen (PPR) aan de begrotingsbehandeling van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, onderdeel Milieuhygiëne’, 29 oktober 1975, 2, 4; PPR-archief, inv.nr. 2168, ‘Bijdrage Leo Jansen (PPR) debat Milieuhygiëne’, 21 februari 1978, 3.

verbetering van het milieu met de vele maatregelen die zij wilde nemen. Na 1976 tot grofweg 1988 zou volgens Reijnders het milieuvraagstuk in Nederland niet meer hoog op de agenda van politieke partijen staan. Wat hiervoor de oorzaak is maakt hij niet duidelijk. Wel stelt hij dat de PPR hier halverwege de jaren zeventig een uitzondering op vormt door haar anti-spuibusactiviteiten en haar aanmerkelijke invloed op het overheidsbeleid ten aanzien van het milieubeleid in het kabinet-Den Uyl.⁷⁷ Van Zanden en Verstegen zijn het grotendeels met Reijnders eens wat betreft de verminderde aandacht voor het milieuvraagstuk in Nederland. Zij hanteren echter een iets andere periodisering. Volgens beide auteurs nam de belangstelling voor milieuproblemen bij de Nederlandse politiek al af na de oliecrisis van 1973. De interesse voor het milieuvraagstuk zou pas stijgen na 1985 doordat het inzicht in de ernst van bepaalde milieuproblemen zoals het versterkt broeikas effect en de aantasting van de ozonlaag zowel in Nederland als in het buitenland was gegroeid.⁷⁸ Cramer is het niet helemaal met Reijnders, en Van Zanden en Verstegen eens. Zij vindt dat de aandacht voor het milieuprobleem bij individuele politieke partijen tussen 1974-1980 geleidelijk aan toenam. Begin jaren tachtig nam de belangstelling volgens haar af doordat economische problemen in Nederland hoger op de politieke agenda stonden. Daarentegen is zij het wel met Reijnders, en Van Zanden en Verstegen eens dat het milieuvraagstuk midden jaren tachtig als gevolg van toenemende internationale ongerustheid weer een belangrijk politiek vraagstuk werd.⁷⁹

De PPR wilde in deze periode nog steeds een verandering van het economisch systeem bewerkstelligen om de toestand van het milieu te verbeteren. Ze vond dat Nederlanders te veel consumeerden en produceerden. Dat moest een halt worden toegevoerd en daarom was zij nog immer voorstander van een gedemocratiseerde economische orde gebaseerd op selectieve productie en consumptie. Nieuwe oplossingen van de radicalen om het economisch systeem te veranderen zijn er in deze periode niet en de oplossingen die de PPR tussen 1971-1974 aandroeg, wilde zij nog steeds.⁸⁰

In de periode van 1975 tot 1979 zette de PPR nog meer in om de mentaliteit van de Nederlandse bevolking te veranderen. Dat is terug te zien in het toegenomen aantal oplossingen die de partij had bedacht om dit te bereiken. De PPR vond vooral dat er maatregelen moesten worden genomen vanwege haar zorgen om drijfgassen die de ozonlaag aantasten. Met een verandering van de mentaliteit hoopte de partij op een aanpassing van het gedrag. Bewustwording van de milieuproblemen door consumenten en producenten was daarbij erg belangrijk. Zo hoopte de partij dat Nederlanders soberder gingen leven door hun consumptie te beperken. Niet alleen consumenten, maar ook producenten moesten er een soberdere levenswijze op na houden. Hiermee hoopte de partij te

⁷⁷ Reijnders, *Het milieu, de politiek en de drie verkiezingen*, 106-108.

⁷⁸ J.L. van Zanden en S.W. Verstegen, *Groene geschiedenis van Nederland* (Utrecht 1993), 198, 200, 204.

⁷⁹ Cramer, *De groene golf*, 64-65, 89-91.

⁸⁰ PPR-archief, inv.nr. 2167, 'Algemene beschouwingen 1975 – PPR bijdrage – milieu', 1975, 1; PPR-archief, inv.nr. 2167, 'Bijdrage Kees van Kuyen (PPR) aan het debat rond de begrotingsbehandeling van Volksgezondheid en Milieuhygiëne deel Milieu', 16 november 1976, 2-3; PPR-archief, inv.nr. 2168, 'Bijdrage Leo Jansen (PPR) debat Milieuhygiëne', 21 februari 1978, 1.

bereiken dat Nederlanders soberder gingen leven door hun consumptie te beperken en dat producenten milieuvriendelijkere producten gingen maken.⁸¹

De PPR zette in deze tijdspanne meer in op het gebruik van allerlei beleidsinstrumenten om de mentaliteit van Nederlanders te veranderen, zodat het milieu minder werd belast. De radicalen wilden meer zaken verbieden dan in de voorgaande periode. Sommige drijfgassen zoals Freon moesten volgens de partij worden verboden.⁸² Wetgeving was daarbij voor de PPR net als in de voorgaande periode een goed middel om deze verboden in op te nemen.⁸³

De radicalen zetten ook in op nieuwe beleidsinstrumenten om de mentaliteit van Nederlanders te veranderen. De PPR zag de milieueffectrapportage als een middel om het milieubewustzijn te vergroten.⁸⁴ In een dergelijk rapport moesten initiatiefnemers rekenschap geven van de mogelijke gevolgen voor het milieu bij de uitvoering van hun plannen, zoals bij de aanleg van een weg of een uitbreiding van een haven.⁸⁵ Dit plan had tot doel om de luchtkwaliteit in Nederland te bevorderen en te handhaven.⁸⁶ Daarnaast wilde de PPR dat er heffingen werden ingevoerd op de productie van bepaalde bedrijven. Als er bij hun productieprocessen veel niet milieuvriendelijke stoffen vrijkwamen of waar na de productie veel afval overbleef.⁸⁷

Het stand-still principe was een nieuwe visie van de partij, waar zij de Nederlandse overheid van wilde overtuigen. Het beginsel kwam neer op 'wat schoon is, moet schoon blijven'. De PPR wilde dat gebieden die waren gesaneerd schoon bleven, en dat wanneer een bepaalde norm voor gebieden met een goede milieukwaliteit was gehaald dit niet gecompenseerd mocht worden door een nieuw gebied te vervuilen.⁸⁸

⁸¹ PPR-archief, inv.nr. 2167, 'Bijdrage van Kees van Kuijen (PPR) aan de begrotingsbehandeling van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, onderdeel Milieuhygiëne', 5; PPR-archief, inv.nr. 2167, 'Bijdrage Erik Jurgens (PPR) aan het debat rond de begrotingsbehandeling van Milieuhygiëne, 22 januari 1975', 22 januari 1975, 3; PPR-archief, inv.nr. 2168, 'Milieubeleid, voorsprong of achterstand in de internationale concurrentie', 18 februari 1977, 1, 10; PPR-archief, inv.nr. 2167, 'Bijdrage Kees van Kuyen (PPR) aan het debat rond de begrotingsbehandeling van Volksgezondheid en Milieuhygiëne deel Milieu', 16 november 1976, 4; PPR, *Vrede, macht, milieu, welzijn* (1977), 16.

⁸² PPR-archief, inv.nr. 2167, 'Bijdrage van Kees van Kuijen (PPR) aan de begrotingsbehandeling van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, onderdeel Milieuhygiëne', 5.

⁸³ PPR-archief, inv.nr. 2168, 'Bijdrage Leo Jansen (PPR) debat Milieuhygiëne', 21 februari 1978, 3; PPR-archief, inv.nr. 2167, 'Bijdrage van Kees van Kuijen (PPR) aan de begrotingsbehandeling van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, onderdeel Milieuhygiëne', 1-2; PPR-archief, inv.nr. 2167, 'Bijdrage Kees van Kuyen (PPR) aan het debat rond de begrotingsbehandeling van Volksgezondheid en Milieuhygiëne deel Milieu', 16 november 1976, 1.

⁸⁴ PPR-archief, inv.nr. 2167, 'Bijdrage van Kees van Kuijen (PPR) aan de begrotingsbehandeling van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, onderdeel Milieuhygiëne', 3; PPR-archief, inv.nr. 2167, 'Bijdrage Kees van Kuyen (PPR) aan het debat rond de begrotingsbehandeling van Volksgezondheid en Milieuhygiëne deel Milieu', 16 november 1976, 1; PPR-archief, inv.nr. 2167, 'Bijdrage Leo Jansen (PPR) aan debat rond de brief van de Minister President over coördinatie milieubeleid', 1976, 5-6; PPR, *Vrede, macht, milieu, welzijn*, 9.

⁸⁵ André de Boer, Walter de Buck en Ton van Veldhuijzen (red.), 'De Politiek en het Milieuvraagstuk', *Utrechtse Historische Cahiers* 13 (Utrecht 1992), 1-142, aldaar 119.

⁸⁶ De Boer, De Buck en Van Veldhuijzen (red.), 'De Politiek en het Milieuvraagstuk', 116.

⁸⁷ PPR-archief, inv.nr. 2168, 'Bijdrage Leo Jansen (PPR) debat Milieuhygiëne', 21 februari 1978, 3.

⁸⁸ PPR-archief, inv.nr. 2167, 'Bijdrage van Kees van Kuijen (PPR) aan de begrotingsbehandeling van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, onderdeel Milieuhygiëne', 3; PPR-archief, inv.nr. 2167, 'Bijdrage Kees van

De bevolkingsdruk was voor de PPR in deze periode nog steeds een oorzaak voor de slechte milieusituatie, want meer mensen betekende volgens de PPR ook meer productie en consumptie.⁸⁹ Of de PPR nog steeds voorstander was om dit probleem op te lossen door voor een stationaire bevolking te gaan is niet helemaal duidelijk.

Opvallend is dat de PPR de bevolkingsdruk na 1978 niet meer als oorzaak zag voor de slechte toestand van het milieu. Vanaf 1979 is bevolkingsdruk niet meer terug te vinden in haar verkiezingsprogramma's en ook niet in de bestudeerde PPR-bronnen van deze scriptie. De nadruk op bevolkingsdruk lag in de periode 1971-1978 al een stuk minder op deze oorzaak dan op mentaliteit en economische orde. Hieruit kan worden afgeleid dat deze factor al vanaf 1971 met het begin van de PPR-milieupolitiek geen dominante verklaring voor de slechte milieutoestand was. De reden voor het verdwijnen van deze oorzaak uit de milieuvisie van de PPR is niet duidelijk.

Uit dit hoofdstuk kan worden afgeleid dat de zorgen bij de PPR om het milieu zijn toegenomen ten opzichte van de voorgaande periode. Dit werd veroorzaakt doordat twee nieuwe milieuproblemen die zich aandien: de aantasting van de ozonlaag en de verontreiniging van zeeën. Het concept milieu dijde met de komst van de problematiek rondom de ozonlaag en de vervuiling van de zeeën verder uit.

Hoofdstuk 4. Nog meer zorgen om het milieu door een beter inzicht (1979-1982)

In het tijdperk 1979-1982 is de PPR zich nog veel ernstigere zorgen gaan maken om de toestand van het milieu dan in de periodes daarvoor. Volgens de partij werden er 'aanslagen' op de leefomgeving gepleegd.⁹⁰ Overall in het land zag zij het functioneren van ecosystemen ernstig in het gedrang komen met sterfte van planten-, insecten- en diersoorten tot gevolg. De partij begon in te zien dat het rapport 'De komende vijftwintig jaar' van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) uit 1977 gelijk had. Uit dit rapport bleek dat er te veel onomkeerbare ingrepen hadden plaatsgevonden in het Nederlandse milieu. Een situatie van vóór 1975 was volgens dit rapport en de PPR niet meer te verwachten. De maatschappelijke activiteiten van rond 1980 waren volgens de radicalen al niet meer ecologisch inpasbaar. Zij trokken daaruit de conclusie dat er daarom geen verdere schade aan het milieu meer mocht worden aangericht. De radicalen schatten de ernst van het milieu zo hoog in dat ze

Kuyen (PPR) aan het debat rond de begrotingsbehandeling van Volksgezondheid en Milieuhygiëne deel Milieu', 16 november 1976, 5.

⁸⁹ PPR-archief, inv.nr. 2168 'Milieubeleid, voorsprong of achterstand in de internationale concurrentie', 18 februari 1977, 7; PPR-archief, inv.nr. 2168, 'Bijdrage Leo Jansen (PPR) debat Milieuhygiëne', 21 februari 1978, 2; PPR, *Vrede, macht, milieu, welzijn*, 16, 20.

⁹⁰ PPR-archief, inv.nr. 2169, 'Bijdrage Leo Jansen (PPR), Debat Algemene bepalingen Milieuhygiëne', 24 januari 1979, 1.

een vergelijking maakten met de wederopbouwplannen van na de Tweede Wereldoorlog. Ook toen was er volgens de partij heel goed beleid nodig om de situatie te verbeteren. De partij kwam in deze periode dankzij dit rapport meer tot het besef dat bepaalde milieuprocessen sterk verweven waren met elkaar en bepaalde natuurlijke evenwichten verstoord waren geraakt. De PPR zag dat waar de kwaliteit van het oppervlaktewater achteruitging, dit ook leidde tot massale vissterfte, de verdwijning van planten en de opkomst van botulisme. Waar planten stierven, gingen ook veel insecten eraan en moesten ook veel diersoorten het leven laten.⁹¹ Niet alleen bij de PPR groeide in de jaren zeventig het besef ten aanzien van de werking van allerlei natuurlijke processen. In Nederland kregen steeds meer mensen oog voor allerlei natuurlijke samenhangen, biologische evenwichten en complexe kringlopen.⁹²

Verder maakte de PPR zich in deze periode drukker om het gebruik van bestrijdingsmiddelen, die vooral in de landbouw werden toegepast. Niet alleen de PPR maakte zich meer zorgen om het gebruik van pesticiden. Rond 1980 laaide de discussie in Nederland rond het gebruik van deze middelen sterk op. Kritiek op het gebruik van bestrijdingsmiddelen bestond al langer. Het werk van biologe Rachel Carson *Silent Spring* uit 1962 is daar een goed voorbeeld van. Carson hekelde de toepassing van chemische (landbouw)bestrijdingsmiddelen enorm, omdat het slecht was voor het milieu. Vooral dieren als roofvogels en visetende zoogdieren zouden als gevolg hiervan het leven laten. Het werk van Carson sloeg enorm aan in een aantal industrielanden, waaronder Nederland. Het zou echter pas tot 1973 duren voordat er bestrijdingsmiddelenwetgeving in Nederland kwam. Die wetgeving bleek rond 1980 niet meer afdoende te zijn. Er was sprake van dat het drinkwater in Nederland op meerdere plekken sterk vervuild was geraakt als gevolg van het gebruik van bestrijdingsmiddelen. De stof methylbromide bleek met name de boosdoener te zijn. Het zou in Nederland nog lang duren voordat hier een verbod op kwam. Meerdere keren werd het uitgesteld mede door klachten van tuinders. Daardoor kwam het definitieve verbod er pas in 1992.⁹³

In deze tijdspanne maakte de PPR zich nog steeds druk om overconsumptie en -productie. Het zou zelfs groeien volgens de partij, met alle gevolgen voor ecosystemen en mensen van dien. Het gebruik van grondstoffen was volgens de partij echt te hoog.⁹⁴ Ook bleven de Noordzee en het

⁹¹ WRR, 'De komende vijftientig jaar: een toekomstverkenning voor Nederland' (Den Haag 1977), 217, 219-220; PPR-archieff, inv.nr. 2169, 'Bijdrage Leo Jansen (PPR) aan de begrotingsbehandeling Milieuhygiëne', 1979, 1-3; PPR-archieff, inv.nr. 2169, 'Bijdrage Leo Jansen (PPR), Debat Algemene bepalingen Milieuhygiëne', 24 januari 1979, 1, 4.

⁹² Woltjer, *Recent verleden*, 573-574.

⁹³ PPR-archieff, inv.nr. 2169, 'Bijdrage Leo Jansen (PPR), Debat Algemene bepalingen Milieuhygiëne', 24 januari 1979, 8; Reijnders, *Het milieu, de politiek en de drie verkiezingen*, 64-65, 68-71.

⁹⁴ PPR-archieff, inv.nr. 2169, 'Bijdrage Leo Jansen (PPR), Debat Algemene bepalingen Milieuhygiëne', 24 januari 1979, 1; PPR-archieff, inv.nr. 2170, 'Bijdrage Peter in eerste en tweede termijn begroting VOMIL', 20 januari 1982, 1340; PPR-archieff, inv.nr. 2170, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) – begroting Milieuhygiëne, 20 januari 1982', 20 januari 1982, 2.

Waddengebied zorgenkindjes voor de PPR. In plaats van dat het beter ging zagen de radicalen een steeds verdere aantasting van de Noordzee en het Waddengebied.⁹⁵

De PPR ging zich in deze periode ook minder zorgen maken om een aantal milieuaspecten. Zij ging zich minder druk maken om geluidhinder en luchtverontreiniging. Dit werd veroorzaakt door de komst van nieuwe wetgeving op dit gebied. In 1972 was al de Wet op de Luchtverontreiniging in werking getreden, maar dat was voor de PPR nog niet afdoende om zich in de jaren daarna minder zorgen te maken over luchtverontreiniging. De belangstelling aangaande dit onderwerp begon pas af te nemen met de komst van het Indicatief Meerjarenprogramma Lucht dat in 1976 werd ingesteld en dat tot 1980 van kracht bleef. Het programma had tot doel de optimale kwaliteit van de lucht in Nederland te bevorderen en te handhaven. Daarnaast nam de belangstelling van de PPR voor geluidshinder af doordat de Wet Geluidhinder in 1980 in werking trad. Hierdoor werd begonnen met de bestrijding van onder andere het verkeerslawaaï, waar de PPR lang voor had gevochten om dit te verminderen.⁹⁶

De PPR hield nog altijd vast aan haar principe om het economisch systeem in Nederland te veranderen. De massale overproductie en -consumptie van goederen en diensten was de partij nog steeds een doorn in het oog, want er waren volgens de partij ‘grenzen aan de groei’. Zij hield daarom vast aan het idee van een gedemocratiseerde economische orde gebaseerd op selectieve groei van productie en consumptie.⁹⁷

In 1982 kwamen de radicalen met een geheel nieuwe oplossing om het economisch systeem te veranderen. Om overproductie en -consumptie te verminderen, wilde de partij een omvorming naar een kringlooeconomie. Een dergelijk economisch systeem zou naar het idee van de radicalen een ‘vrede tussen economie en milieu’ bewerkstelligen. Dit zou volgens hen het gebruik van grondstoffen verminderen en de belasting op het milieu beperken. Hiermee dachten ze niet alleen te zorgen voor een betere gezondheid van de Nederlandse bevolking, maar het zou ook de ecosystemen in Nederland verbeteren. Een kringlooeconomie was volgens de PPR gebaseerd op een drietal punten. In de eerste plaats diende het gebruik van grondstoffen zo laag mogelijk te zijn. Technische hulpmiddelen konden daarbij helpen indien die er waren. De PPR had een aantal manieren in gedachten om de grondstoffen in Nederland zo weinig mogelijk te benutten, namelijk door de duurzaamheid van producten te bevorderen, ervoor te zorgen dat producten zoveel mogelijk gerepareerd konden worden en om een maximaal hergebruik en kringloopgebruik van producten (en verpakkingsmaterialen) tot doel te hebben. Daarnaast vonden de radicalen het van belang om indien mogelijk fossiele energiedragers zo weinig mogelijk te benutten. Dit kon naar de visie van de PPR door zoveel mogelijk gebruik te maken van zonne-, windenergie en dergelijke, en afvalenergievormen als biogas en afvalwarmte te benutten.

⁹⁵ PPR-archief, inv.nr. 2169, ‘Bijdrage Leo Jansen (PPR), Debat Algemene bepalingen Milieuhygiëne’, 24 januari 1979, 2.

⁹⁶ De Boer, De Buck en Van Veldhuijzen, ‘De Politiek en het Milieuvraagstuk’, 116, 118.

⁹⁷ PPR-archief, inv.nr. 2169, ‘Bijdrage Leo Jansen (PPR) aan de begrotingsbehandeling Milieuhygiëne’, 1979, 3-5; PPR, *PPR-programma 1981-1985*, 3, 12-13, 27

Daarbij was het ook belangrijk om een zo hoog mogelijk rendement bij deze vormen van energie te halen. Als derde punt, vond de PPR het enorm van belang dat zowel het gebruik van energie als grondstoffen zo min mogelijk gevaar voor de volksgezondheid en het milieu zou opleveren.⁹⁸

Dat de PPR met dit nieuwe idee op te proppen kwam had alles te maken met een wisseling van de wacht. Halverwege het jaar 1981 besloot PPR-lid Leo Jansen niet verder te gaan als Tweede Kamerlid. Jansen was op een korte onderbreking na in de periode van 1972 tot 1981 woordvoerder op de terreinen milieu en energie. Hij werd na zijn vertrek opgevolgd door Peter Lankhorst. Hij bleef namens de PPR tot de Tweede Kamerverkiezingen van 1989 onder meer woordvoerder op deze terreinen. Door zijn komst bij de partij ontstond ook het idee van een kringlooeconomie. Lankhorst had dit idee ontleend aan de Wereldmilieuconferentie in Stockholm van 1972, waar deze gedachte om het wereldwijde milieuprobleem te verhelpen werd geopperd.⁹⁹

De radicalen hielden nog altijd vast aan mentaliteit als oorzaak voor een slechte milieusituatie. Met de toegenomen onrust bij de PPR steeg ook het aantal maatregelen dat de partij wilde treffen om het milieu te verbeteren. Wetgeving was daarbij volgens de radicalen nog steeds een goed middel. Ze streefden daarom ook naar verboden op een aantal milieuschadelijke bestrijdingsmiddelen en die in wetgeving opnemen.¹⁰⁰ Ook wilde de PPR dat er meer controle kwam op toezichthouders van milieuwetgeving. De PPR wilde er zeker van zijn dat deze controleurs de milieuwetten wel goed uitvoerden.¹⁰¹ De partij wilde in deze periode wat meer doen aan het milieubewust opvoeden van de Nederlandse burgers. Dit moest niet alleen binnen het onderwijs gestalte krijgen, maar ze wilde hen ook bereiken via voorlichting op TV of radio. Ook milieuorganisaties hadden volgens de partij een belangrijke rol om Nederlandse consumenten en producenten door middel van voorlichting milieubewuster te maken.¹⁰²

⁹⁸ PPR-archief, inv.nr. 2170, 'Bijdrage Peter in eerste en tweede termijn begroting VOMIL', 20 januari 1982, 1340; PPR-archief, inv.nr. 2170, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) – begroting Milieuhygiëne, 20 januari 1982', 20 januari 1982, 1-2.

⁹⁹ PPR-archief, inv.nr. 2170, 'Bijdrage Peter in eerste en tweede termijn begroting VOMIL', 20 januari 1982, 1340; Parlement & Politiek, 'Dr. J.L.A. (Leo) Jansen', https://www.parlement.com/id/vg09l1er3mxc/j_l_a_leo_jansen (geraadpleegd 6 juli 2018); Parlement & Politiek, 'Drs. P.A. (Peter) Lankhorst', https://www.parlement.com/id/vg09llmqf9i6/p_a_peter_lankhorst (geraadpleegd 6 juli 2018).

¹⁰⁰ PPR-archief, inv.nr. 2170, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) – begroting Milieuhygiëne, 20 januari 1982', 20 januari 1982, 3; PPR-archief, inv.nr. 2169, 'Bijdrage Leo Jansen (PPR), Debat Algemene bepalingen Milieuhygiëne', 24 januari 1979, 8; PPR-archief, inv.nr. 2169, 'Bijdrage Leo Jansen (PPR), Debat Algemene bepalingen Milieuhygiëne', 24 januari 1979, 5; PPR-archief, inv.nr. 2170, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) – begroting Milieuhygiëne, 20 januari 1982', 20 januari 1982, 4.

¹⁰¹ PPR-archief, inv.nr. 2169, 'Bijdrage Leo Jansen (PPR), Debat Algemene bepalingen Milieuhygiëne', 24 januari 1979, 5.

¹⁰² PPR-archief, inv.nr. 2170, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) – begroting Milieuhygiëne, 20 januari 1982', 20 januari 1982, 3-4; PPR, *PPR-programma 1981-1985*, 24.

Uit dit hoofdstuk kan worden opgemaakt dat de PPR zich vanaf 1979 tot 1983 ernstigere zorgen is gaan maken om het milieu. Haar inzicht in de werking van allerlei milieuprocessen was gegroeid en zij zag beter de ernst van de milieuproblematiek rondom bestrijdingsmiddelen in. Het concept milieu dijde verder uit door milieuproblemen veroorzaakt door pesticiden.

Hoofdstuk 5. De zorgen om het milieu bereiken een hoogtepunt (1983-1985)

In 1983 kwamen de radicalen tot het besef dat het nog veel erger met het milieu was gesteld, dan in de periodes daarvoor was aangenomen. De PPR en alle andere politieke partijen in Nederland zijn volgens de radicalen ‘ziende blind’ geweest voor de toestand van het milieu.¹⁰³ De PPR zag in dat de toenmalige milieusituatie al erbarmelijk was, terwijl de partij hiervoor altijd had gedacht dat vooral de toekomstige generaties te maken zouden krijgen met milieuproblemen. De PPR had hiervoor altijd aangenomen dat vooral de toekomstige generaties te maken zouden krijgen met milieuproblemen. Het voortbestaan van mensen, dieren, planten en goederen was enorm in het geding. De partij ging zich meer zorgen maken om het milieu door ‘zure regen’. Dit milieuprobleem kwam in 1983 in Nederland sterk in de belangstelling te staan. Deze vorm van neerslag als gevolg van luchtverontreiniging leidde ook bij vele Nederlanders en bij de Nederlandse overheid tot enorme zorgen. Luchtverontreiniging, weliswaar in een andere vorm, kwam daarbij weer op de politieke agenda van de PPR te staan. Het probleem van zure regen bestond al langer, maar de ernst ervan werd pas in 1983 in Nederland duidelijk. Door deze vorm van neerslag werden hele bossen aangetast, vergraste de heide en verzuurden de vennen. De verzurende stoffen die dit veroorzaakten waren voornamelijk zwaveldioxide, stikstofdioxide en ammoniak. Het waren met name de industrie, de nutsbedrijven, het verkeer en de landbouw waar deze stoffen vandaan kwamen. Vooral door het vele autoverkeer en de intensieve veehouderij, en door de vele industriële bedrijven in Nederland en zijn omliggende landen was het effect van zure regen gigantisch in Nederland. De radicalen richtten zich in dat jaar en de jaren daarna sterk op twee oorzaken van zure regen: het autoverkeer en de mestoverschotten in de landbouw. Volgens de PPR waren er te veel auto's op de weg en dat zou volgens haar in de toekomst alleen nog maar toenemen, en de partij hekelde de grote mestoverschotten als gevolg van de hoge productie in de landbouw.¹⁰⁴

¹⁰³ PPR-archief, inv.nr. 2171, ‘Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan het debat Milieubeheer. Begroting VROM 1984’, 27 oktober 1983, 1.

¹⁰⁴ PPR, *Verzet en vernieuwing*, (1985), 3-4, 11-14, 18, 22; PPR-archief, inv.nr. 2171, ‘Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan het debat Milieubeheer. Begroting VROM 1984’, 27 oktober 1983, 1; PPR-archief, inv.nr. 2171,

De PPR ging zich tussen 1983-1985 ook meer zorgen maken om bodemverontreiniging. Los van verzuring van de bodem door zure neerslag, kwam een andere vorm van bodemvervuiling op de politieke agenda in Nederland te staan. Dit betrof bodemverontreiniging door dumping van afval afkomstig van bedrijven. Hoewel de zorgen bij de PPR enkele jaren daarvoor ook al wat waren toegenomen toen het eerste ernstige Nederlandse geval van bodemvervuiling, dumping van chemisch afval bij de nieuwbouwwijk Lekkerkerk vlakbij Rotterdam, bekend werd. Na het milieuschandaal in Lekkerkerk ging het als om bodemvervuiling ging in Nederland niet langer alleen om vervuiling ‘op’, maar ook ‘in’ de bodem. Vanaf 1983 nam de onrust bij de partij pas echt toe toen er steeds nieuwe gevallen van ernstig vervuilde grond bekend werden, zoals de Volgermeerpolder en de Diemerzeedijk bij Amsterdam en de wijk Old Ruitenborgh in Hengelo. In de loop van de jaren tachtig nam het aantal locaties waar de bodem zwaar verontreinigd bleek te zijn enorm toe. In 1988 bleken er zo’n 8000 locaties in Nederland te zijn waar de grond ernstig vervuild was.¹⁰⁵

Het bijzondere aan deze periode is dat voor het eerst in West-Europa een groene politieke partij zitting nam in het nationale parlement. In 1983 kwam *Die Grünen* in de West-Duitse Bondsdag terecht.¹⁰⁶ *Die Grünen* was net zoals andere groene partijen in vele andere West-Europese landen ontstaan in de jaren zeventig en jaren tachtig van de twintigste eeuw. De nieuwe politieke groeperingen kwamen voort uit de sociale bewegingen die veelal waren ontstaan in de jaren zeventig. Deze bewegingen richtten zich op zaken als ecologie, vrede en feminisme. Door het oprichten van groene partijen hoopten zij dat hun idealen een krachtigere politieke stem zouden krijgen.¹⁰⁷ In andere landen zoals Nederland en Denemarken leidden het in de jaren tachtig niet tot de oprichting van groene partijen volgens Dalton, daar richtten de milieubelangenverenigingen zich op kleine linkse partijen zoals de PPR en de Socialistische Volkspartij uit Denemarken.¹⁰⁸ Daltons bewering blijkt echter niet te kloppen. In Nederland werd in 1983 de politieke partij *de Groenen* opgericht. Daarnaast had toenmalig PPR-senator Bas de Gaay Fortman jr. de *Groene Partij Nederland (GPN)* ingeschreven voor de Europese verkiezingen van 1984. Dit had hij gedaan om te voorkomen dat de PPR er een politieke concurrent bij kreeg die zich ook sterk op het milieu richtte. Al eerder had de Gaay Fortman jr. met Wouter van Dieren het ‘Groen Platform’ opgericht. Dit was geen politieke partij, maar een vereniging die erop gericht was om ervoor te zorgen dat zoveel mogelijk verkiezingsprogramma’s van politieke partijen ecologisch verantwoord zouden worden en een groen-progressief karakter zouden krijgen. In

‘Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan de begroting van Milieu’, 10 oktober 1984, 1-4; *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1985-1986*, 938-939; Cramer, *De groene golf*, 90; Woltjer, *Recent verleden*, 574.

¹⁰⁵ PPR-archief, inv.nr. 2171, ‘Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan de begroting van Milieu’, 10 oktober 1984, 1; PPR-archief, inv.nr. 2171, ‘Bijdrage Peter Lankhorst aan de begrotingsbehandeling VROM, onderdeel Milieu 15 februari 1983’, 15 februari 1983, 2; *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1985-1986*, 938-939; Cramer, *De groene golf*, 90-91; Van Zanden en Verstegen, *Groene geschiedenis van Nederland*, 142-143; Reijnders, *Het milieu, de politiek en de drie verkiezingen*, 36.

¹⁰⁶ Capra en Spretnak, *Green politics*, 5; McNeill, *Something new under the sun*, 352.

¹⁰⁷ Dalton, *The green rainbow*, 219; Capra en Spretnak, *Green politics*, 172; McNeill, *Something new under the sun*, 352.

¹⁰⁸ Dalton, *The green rainbow*, 219.

dit platform gingen de CPN, PSP en de PPR samenwerken met het oog op de Europese Verkiezingen van 1984. Het had als gevolg dat er een gezamenlijke lijst ontstond voor die verkiezingen onder de naam 'Groen Progressief Akkoord', waar ook de GPN nog aan mee deed. Dat verband was voor de CPN, PPR, en PPR de eerste keer dat zij op landelijk niveau electoraal samenwerkten.¹⁰⁹ Die samenwerking tussen hen kwam niet helemaal uit de lucht vallen. Enerzijds, zorgden de diverse acties van sociale bewegingen, waar veel CPN-, PSP- en PPR-leden bij betrokken waren, ervoor dat er een zekere verbondenheid tussen hen ontstond. Anderzijds, werkten de drie partijen door hun kleine electorale omvang al vaak noodgedwongen samen op gemeentelijk en provinciaal niveau. Ook dit versterkte het onderlinge saamhorigheidsgevoel. Later zou blijken dat die twee toenaderingen tussen de partijen hadden bijgedragen aan de opmaat naar de nieuwe partij Groen Links.¹¹⁰

De mate van consumptie en productie was volgens de PPR nog steeds veel te hoog. De hoeveelheid afval was als gevolg daarvan nog verder toegenomen in deze periode en dat zou volgens de partij in de jaren daarna alleen nog maar meer worden, met alle milieugevolgen van dien.¹¹¹ Verder maakte de PPR zich nog altijd druk om de kwaliteit van het water in Nederland. De radicalen zagen nog altijd een vervuilde Noordzee, Rijn en Waddengebied door vele dumpingen van afval. Dit had ook de kwaliteit van het drinkwater in gevaar gebracht. Niet alleen die dumpingen zorgden voor minder goed drinkwater, ook het gebruik van bestrijdingsmiddelen had een negatief effect op de water- en daarmee drinkwaterkwaliteit naar de mening van de PPR.¹¹² Opvallend aan deze tijdspanne is dat de partij zich minder druk maakte om de aantasting van de ozonlaag. De reden hiervoor is niet helemaal duidelijk.

Om de economische orde in Nederland te veranderen pleitten de radicalen nog immer voor een beperking van productie en consumptie en een democratisering van het economisch systeem. Een kringlooeconomie zagen zij daarvoor als een goede oplossing.¹¹³ In 1983 voegde de partij naar het idee van haar eigen wetenschappelijk bureau, de PPR-studiestichting, nog iets toe aan de notie van een kringlooeconomie. Zij wilde een verschuiving van collectieve lasten. De PPR achtte het van belang dat niet de productiefactor arbeid belastingtechnisch het zwaarst belast moest worden, maar de productiefactoren kapitaal, grondstoffen en energie. Deze lastenverschuiving zou volgens de radicalen

¹⁰⁹ Gerrit Voerman, 'Een fusie in drie bedrijven. De moeizame totstandkoming van GroenLinks (1986-1990)', in: *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010* (Amsterdam 2010), 32-34.

¹¹⁰ Voerman, 'Een fusie in drie bedrijven', 24-25.

¹¹¹ PPR-archieef, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan het debat Milieubeheer. Begroting VROM 1984', 27 oktober 1983, 2.

¹¹² PPR-archieef, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst aan de begrotingsbehandeling VROM, onderdeel Milieu 15 februari 1983', 15 februari 1983, 2, 4; PPR-archieef, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan de begroting van Milieu', 10 oktober 1984, 1.

¹¹³ PPR-archieef, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan de begroting van Milieu', 10 oktober 1984, 1; PPR, *Verzet en vernieuwing*, 8, 12-13.

zorgen voor een zuiniger gebruik van energie, grondstoffen en kapitaal. Dit moest vervolgens leiden tot energiebesparing, meer gebruik van duurzame energiebronnen en minder milieuvervuiling.¹¹⁴

De PPR zag nog meer mogelijkheden om de economische orde te veranderen. De radicalen maakten zich erg druk om het afval en met name het chemisch afval in Nederland. In het kader van de kringloopgedachte wilde de PPR het hergebruik van dit afval stimuleren. Er werd naar de mening van de partij nog te veel gekozen het afval te exporteren naar andere gebieden in de wereld. De radicalen bepleitten daarom om het afval in Nederland te verwerken.¹¹⁵ Daarnaast hekelde de PPR ook het Nederlands landbouwbeleid dat geheel volgens de economische orde gebaseerd was op zoveel mogelijk productie, wat tot milieuvervuiling leidde. De landbouw diende omgevormd te worden naar een milieuvriendelijke bedrijfsvoering, gericht op het voorkomen van milieuverontreiniging en niet gericht op zoveel mogelijk productie.¹¹⁶ Het economisch systeem zorgde volgens de radicalen ook voor enorm veel autoverkeer. De PPR vond dat dit een halt moest worden toegeroepen. Het openbaar vervoer moest via een gunstige tariefregeling worden gestimuleerd.¹¹⁷

Tussen 1983 en 1985 benadrukte de PPR nog meer dan in de voorgaande perioden het belang van een mentaliteitsverandering bij de Nederlandse bevolking omdat volgens haar de milieuproblemen alleen maar waren toegenomen. Van een goed milieubewustzijn onder Nederlanders was naar de mening van de PPR nog weinig sprake, want zij nog steeds veel onverantwoord gedrag ten aanzien van het milieu. De partij deed daarom in deze periode nog meer haar best om oplossingen aan te dragen om een verandering van mentaliteit te bewerkstelligen. De radicalen richtten zich nog steeds sterk op de bevordering van milieubewuster consumeren en produceren door Nederlanders.¹¹⁸

De radicalen zagen veel oorzaken voor de slechte toestand van het milieu, die samenhangen met een slechte mentaliteit. Het autoverkeer was voor de PPR weer een heikel punt geworden. Net als in de periode 1971-1974 benadrukte de partij dat veel Nederlanders te vaak de auto gebruikten.¹¹⁹ Het landbouwbeleid was voor de PPR een belangrijkere verklaring voor de slechte milieusituatie dan in de periode 1979-1982. De landbouw was volgens haar te intensief met veel gebruik van niet-milieuvriendelijke bestrijdingsmiddelen.¹²⁰ Verder vond de PPR nog steeds dat Nederlanders te veel

¹¹⁴ Erik Jansen en Piet Iedema, *Lastenverschuiving: over arbeid, kapitaal & milieu* (Amsterdam 1983), 3, 5-6; PPR, *Verzet en vernieuwing*, 8, 12.

¹¹⁵ PPR-archief, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan het debat Milieubeheer. Begroting VROM 1984', 27 oktober 1983, 4.

¹¹⁶ *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1985-1986*, 938-939; PPR-archief, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan de begroting van Milieu', 10 oktober 1984, 3.

¹¹⁷ PPR-archief, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan de begroting van Milieu', 10 oktober 1984, 2-4.

¹¹⁸ PPR-archief, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan het debat Milieubeheer. Begroting VROM 1984', 27 oktober 1983, 1; *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1985-1986*, 984.

¹¹⁹ PPR-archief, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan de begroting van Milieu', 10 oktober 1984, 2-3.

¹²⁰ PPR-archief, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan de begroting van Milieu', 10 oktober 1984, 3; *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1985-1986*, 939.

consumeerden en Nederlandse bedrijven te veel produceerden. De radicalen wilden hen ervan doordringen dat dit schadelijk was voor het milieu.¹²¹

Tussen 1983 en 1985 droeg de PPR nog meer oplossingen aan om milieuproblemen als gevolg van een slechte mentaliteit uit de weg te ruimen. Doordat zij in 1983 de ernst van zure regen begon in te zien, wilden de radicalen maatregelen nemen tegen het toenemende autoverkeer en de intensieve landbouw. Deze twee zaken waren de belangrijkste veroorzakers van zure regen. De partij wilde een milieuvriendelijke landbouw en daar was een omschakeling voor nodig. Om boeren daarbij te helpen, kwam de PPR met een nieuw idee. Ze had een stimuleringsfonds voor ogen. Via dit fonds konden startende boeren en boeren die wilden omschakelen naar een milieuvriendelijkere bedrijfsvoering een subsidie krijgen. Met deze maatregel hoopten de radicalen dat de landbouw minder belastend voor het milieu zou zijn.¹²² Daarnaast moest ook de productie in de landbouw verminderen om mestoverschotten te voorkomen en het gebruik van bestrijdingsmiddelen worden beperkt.¹²³ Om het groeiende autoverkeer aan banden te leggen wilde de PPR evenals in de voorgaande perioden het gebruik van het openbaar vervoer stimuleren door middel van een gunstige tariefregeling. Stimulering van het gebruik van de fiets als alternatieve oplossing, werd in dit tijdvak evenals in de voorgaande periode niet meer nadrukkelijk gestimuleerd. De reden hiervoor is onduidelijk.¹²⁴ Daarnaast was de PPR ook tegen een milieuonvriendelijke verhoging van de maximumsnelheid voor auto's op de Nederlandse snelwegen. Een aanpassing naar 120 km/per uur die de toenmalige Nederlandse regering in 1988 invoerde, zag zij niet zitten.¹²⁵

Vergeleken met de voorgaande periodes zette de PPR meer in op het gebruik van allerlei beleidsinstrumenten om de mentaliteit van Nederlanders te veranderen. De PPR benadrukte in dit tijdvak sterker dat zij milieucriminaliteit wilde aanpakken en het daarbij behorende opsporingswerk van milieudelicten. Handhaving van wetten en toezicht waren daarbij heel belangrijk. Een nieuw instrument dat de partij wilde hanteren in deze periode was het zogenaamde 'milieubijstandsteam'. Dit team moest zich gaan bezig houden met het opsporen van milieucriminaliteit.¹²⁶ Daarnaast zetten de radicalen in deze periode meer in op het handhaven van het vergunningenbeleid zodat het milieu niet nog meer belast werd. Ze wilden milieuonvriendelijke producten zoals bestrijdingsmiddelen in de landbouw verbieden of aan striktere regels onderwerpen.¹²⁷ Ook het gebruik van heffingen zag de PPR

¹²¹ PPR-archief, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan het debat Milieubeheer. Begroting VROM 1984', 27 oktober 1983, 1; *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1985-1986*, 984.

¹²² *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1985-1986*, 939.

¹²³ *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1985-1986*, 939, 983; PPR-archief, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan de begroting van Milieu', 10 oktober 1984, 3.

¹²⁴ PPR-archief, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan de begroting van Milieu', 10 oktober 1984, 3; *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1985-1986*, 983.

¹²⁵ PPR-archief, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan de begroting van Milieu', 10 oktober 1984, 3.

¹²⁶ PPR-archief, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan het debat Milieubeheer. Begroting VROM 1984', 27 oktober 1983, 2; PPR-archief, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan de begroting van Milieu', 10 oktober 1984, 2.

¹²⁷ *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1985-1986*, 983.

evenals in de voorgaande periode als een belangrijk middel om te zorgen voor een betere mentaliteit van mensen ten aanzien van het milieu. De PPR was voorstander van een heffing op milieuonvriendelijke producten waarvoor een alternatief op de markt was om zo het gebruik van milieuvriendelijkere alternatieven te stimuleren.¹²⁸

De PPR wilde ook het vele afval in Nederland en het zeer milieuonvriendelijke chemisch afval in het bijzonder aanpakken. Het exporteren van afval en chemisch afval naar andere landen vond de partij geen goed plan, want dit zou het probleem niet oplossen maar verplaatsen. Veel liever zag zij dat het werd hergebruikt. Het was in haar ogen nog beter om duurzame producten te gebruiken. De radicalen wilden dat het gebruik van deze producten werd gestimuleerd. Dit kon in hun ogen door heffingen toe te passen op milieuonvriendelijke producten, zodat duurzame producten financieel aantrekkelijker werden.¹²⁹ Verder maakte de PPR zich sterk voor alternatieve energie, zoals zon- en windenergie. De PPR bleef net als in alle andere jaren tegenstander van kernenergie, op de twijfelachtige begin jaren na.¹³⁰

In vergelijking met de twee vorige periodes lag in dit tijdvak veel minder de nadruk op het geven van onderwijs en voorlichting als maatregelen om Nederlanders milieubewuster te maken. Over milieueducatie is in deze periode niets te ontwaren en op het gebied van voorlichting was alleen sprake van voorlichting aan consumenten om hen milieubewustere keuzes te laten maken.¹³¹ Maatregelen die de PPR evenals in de voorgaande periodes van belang achtte waren het integreren van wet- en regelgeving binnen een overkoepelend milieubeleid en het ontwikkelen van een langetermijnvisie door de Nederlandse overheid. Ten opzichte van de twee voorgaande periodes legden de radicalen meer de nadruk op de korte termijn. Te veel aandacht ging volgens hen uit naar de lange termijn, maar juist op de korte termijn waren allerlei maatregelen noodzakelijk om verdere milieuaantasting een halt toe te roepen en de bestaande knelpunten aan te pakken.¹³²

De PPR zag ook dat haar ijver voor een goed milieu op sommige punten werd ingewilligd. In 1985 werd de Bodembeschermingswet ingevoerd en ook kwam in de periode 1983-1985 het milieubijstandsteam van de grond.¹³³

¹²⁸ PPR-archief, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan het debat Milieubeheer. Begroting VROM 1984', 27 oktober 1983, 3; PPR-archief, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst aan de begrotingsbehandeling VROM, onderdeel Milieu 15 februari 1983', 15 februari 1983, 1.

¹²⁹ PPR-archief, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan het debat Milieubeheer. Begroting VROM 1984', 27 oktober 1983, 3-4; PPR-archief, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst aan de begrotingsbehandeling VROM, onderdeel Milieu 15 februari 1983', 15 februari 1983, 1; PPR-archief, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan de begroting van Milieu', 10 oktober 1984, 1.

¹³⁰ *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1985-1986*, 939; PPR, *Verzet en vernieuwing*, 12.

¹³¹ PPR, *Verzet en vernieuwing*, 22.

¹³² PPR-archief, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan het debat Milieubeheer. Begroting VROM 1984', 27 oktober 1983, 1; PPR-archief, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst aan de begrotingsbehandeling VROM, onderdeel Milieu 15 februari 1983', 15 februari 1983, 1-2; *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1985-1986*, 983.

¹³³ Cramer, *De groene golf*, 96; Reijnders, *Het milieu, de politiek en de drie verkiezingen*, 39.

Uit dit hoofdstuk kan worden afgeleid dat de PPR zich meer zorgen is gaan maken om het milieu in vergelijking met voorgaande perioden. Dit werd veroorzaakt doordat de partij de ernst van milieuproblemen als zure regen en bodemvervuiling begon in te zien. Het concept milieu dijde door de komst van deze ‘nieuwe’ milieuproblemen verder uit.

Hoofdstuk 6. Meer afstand van het rapport van de Club van Rome (1986-1989)

De zorgen van de PPR om het milieu namen op een belangrijk punt wat af, maar op andere onderwerpen juist weer toe. Nog steeds maakte zij zich druk om zure regen, het massale produceren en consumeren, bodemvervuiling en de waterkwaliteit van met name de Noordzee en de Rijn.¹³⁴ Daarentegen namen de zorgen om de aantasting van de ozonlaag weer toe, mede als gevolg van toenemende internationale ongerustheid. De PPR zag vooral het gebruik van CFK's in spuitbussen, koel- en vriesinstallaties, en schuimplastic als boesdoener. De partij was daarom erg verheugd met het feit dat in 1987 haar eisen werden ingewilligd door toenmalig minister Nijpels van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. De minister zorgde er voor dat het bedrijfsleven maatregelen nam tegen CFK's in spuitbussen. De PPR bleef echter bezorgd om het gebruik van deze stoffen in koel- en vriesinstallaties en in schuimplastic, waar minister Nijpels nog geen maatregelen voor had getroffen.¹³⁵ Bij de radicalen nam in deze periode het inzicht in de ernst van het versterkt broeikaseffect toe. Het bleek dat de CFK's niet alleen zorgden voor aantasting van de ozonlaag, maar deze stoffen versterkte ook het broeikaseffect.¹³⁶

Opvallender is echter haar breuk met de gedachte dat de grondstoffenvoorraden in de wereld uitgeput zouden raken. Hiermee werd nog meer afstand genomen van de visie van het rapport van de Club van Rome, nadat zij al eerder bevolkingsdruk voor de milieuproblemen in Nederland niet meer als een oorzaak zag.¹³⁷ De breuk met het befaamde rapport had alles te maken met de voor de PPR teleurstellende Tweede Kamerverkiezingen van 1986. De partij kwam net als in vorige stembusgang van 1982 niet hoger uit dan twee zetels. Het was voor haar de aanleiding om haar eigen organisatie, presentatie en ideologie tegen het licht te houden. Dit kwam tot uitdrukking in het discussiestuk *Groen Licht* van de hand van het PPR-partijbestuur. De partij, wilde zoals Koole en Voerman terecht

¹³⁴ *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1986-1987*, 1400; *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1987-1988*, 1381; *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1988-1989*, 988-989; *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1989-1990*, 6285, 6287.

¹³⁵ *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1986-1987*, 1400; *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1987-1988*, 1381-1382.

¹³⁶ *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1986-1987*, 1400; *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1987-1988*, 1381-1382.

¹³⁷ PPR-Studiestichting, 'Groen licht: op weg naar een ekologische democratie', *Radikale Notities* 6 (Amsterdam 1988), 15.

betoogden, af van het etiket dat zij een 'saai' en 'softerige' partij zou zijn. De PPR werd ook wel gekscherend een 'geitenwollensokken' partij genoemd. Van dit imago wilde zij af en onder het nieuwe motto 'vrolijk links' probeerde zij een flitsend elan te creëren.¹³⁸

Dat de PPR meer belangstelling begon te tonen voor de aantasting van de ozonlaag en het versterkt broeikas-effect was niet opmerkelijk, want na 1985 was de ernst van deze milieuproblemen door nieuw wetenschappelijk onderzoek aannemelijker geworden. De mondiale dimensie van het milieuprobleem werd zo steeds duidelijker. Vóór 1986 ging het bij milieuproblemen vooral om zaken die zich op lokaal of nationaal niveau afspeelden.¹³⁹ Doordat de ernst van milieuproblemen en hun mondiale karakter duidelijker was geworden, was een gezamenlijke aanpak van meerdere landen om deze problemen op te lossen noodzakelijk. Dit leidde internationaal ook tot veel nieuwe plannen en beleidsdocumenten. In 1987 werd door de World Commission on Environmental and Development, een door de Verenigde Naties ingestelde commissie, het rapport *Our Common Future* uitgebracht. Dit document is te beschouwen als een vervolg op het rapport *Grenzen aan de groei*. In tegenstelling tot het rapport van de Club van Rome benadrukt dit werk niet het idee van 'grenzen aan de groei', maar er wordt een kwalitatieve bijstelling van economische groei gepropageerd onder de noemer 'duurzame ontwikkeling'.¹⁴⁰

De Nederlandse regering onderschreef het werk *Our Common Future* en kwam als reactie daarop in 1988 met een eigen rapport *Zorgen voor Morgen*. Hierin worden gegevens op een rijtje gezet over de toenmalige kwaliteit van natuur en milieu in Nederland en op grond daarvan voorspellingen gedaan over de milieusituatie in Nederland tot het jaar 2010. Als Nederland in 2010 nog een leefbaar milieu wilde hebben dan moest 70 tot 90 procent van de milieuvervuiling worden teruggedrongen. Deze alarmerende boodschap sloeg bij de toenmalige Nederlandse regering en parlement in als een bom. Hierop volgde in 1989 in Nederland het *Nationaal Milieubeleidsplan*, dat trachtte op een beleidsmatige wijze de conclusies van de rapporten *Our Common Future* en *Zorgen voor Morgen* gestalte te geven.¹⁴¹

Cramer benadrukte dat er vanaf 1988 met het uitbrengen van de twee Nederlandse werken echt een kentering in het denken over het milieu bij de Nederlandse regering en parlement plaatsvond, want toen pas zou de ernst van de milieuproblematiek worden erkend.¹⁴² Volgens Reijnders was er van een keerpunt met het rapport *Zorgen voor Morgen* en de regeringsnota *Nationaal Milieubeleidsplan* geen sprake, want ongerichte economische groei met alle milieugevolgen van dien werd net als in

¹³⁸ Bas de Gaay Fortman en Hans van Egdome, '20 jaar PPR in de Nederlandse politiek', in: *Actuele onderwerpen* (Lelystad 1988), 1-20, aldaar 19-20; PPR-Studiestichting, 'Groen licht', 2-4; Koole, *Politieke partijen in Nederland*, 7; Voerman, 'Een fusie in drie bedrijven', 38-39.

¹³⁹ Van Zanden en Verstegen, *Groene geschiedenis van Nederland*, 204; Cramer, *De groene golf*, 91.

¹⁴⁰ Van Ast en Geerlings, *Milieukunde & milieubeleid*, 7; Van Zanden en Verstegen, *Groene geschiedenis van Nederland*, 204; Cramer, *De groene golf*, 91-92.

¹⁴¹ Van Ast en Geerlings, *Milieukunde & milieubeleid*, 7; Van Zanden en Verstegen, *Groene geschiedenis van Nederland*, 204; Cramer, *De groene golf*, 92-93.

¹⁴² Cramer, *De groene golf*, 91.

voorgaande perioden nagejaagd. Hoewel er naar zijn mening wel wat positieve veranderingen plaatsvonden, zoals een milieuvriendelijkere landbouw en duurzamere producten.¹⁴³ Ook de PPR zag net als Reijnders helemaal geen keerpunt rond 1988 met de publicatie van deze nationale werken. De milieuproblemen zouden volgens de partij in de toekomst alleen maar groter worden. Om een kentering in denken en ook het handelen te bewerkstelligen moest er volgens de PPR op alle milieuterreinen nog heel veel gebeuren.¹⁴⁴

Na de Tweede Verkiezingen van 1986 paste de PPR ook haar visie op de economische orde wat aan. De markteconomie werd aanvaard, waardoor zij niet langer een voorstander was van een economie gebaseerd op selectieve groei van productie en consumptie. Daarnaast erkende de PPR dat niet alle conclusies van het rapport *De Grenzen aan de Groei* helemaal waarachtig waren. De voorspelling dat de grondstoffenvoorraad van de wereld snel eindig was, bleek door meerdere oorzaken niet te kloppen. Dit wilde echter niet zeggen dat de PPR haar besef dat het milieu in een erbarmelijke toestand was verdwenen. Het rapport van de Club van Rome had haar ogen geopend voor die slechte situatie en dit inzicht bleef onverminderd als een paal boven water staan. De partij zag vanaf 1986 in dat economische groei niet altijd slecht uitpakte voor de leefomgeving. Lage groeicijfers hoefde niet te betekenen dat er weinig gebruik werd gemaakt van grondstoffen en energie, terwijl hoge economische groei niet altijd tot verspilling leidde. De PPR accepteerde daarmee onder voorbehoud het groeistreven van de markteconomie, want binnen een dergelijke economie moest er wel sprake zijn van een marktconform milieubeleid. Als grootschalige productie en consumptie tot enorme milieuproblemen leidde, dan werd een economisch systeem enkel gebaseerd op ongeremde groei niet geaccepteerd.¹⁴⁵

De omarming van de marktwerking door de PPR betekende niet het einde van de kringloopvisie van de partij. De partij was nog steeds voorstander van een kringloopeconomie, waarbij de hoge mate van productie en consumptie onder handen werd genomen. Hiermee werd volgens de PPR de oorzaken van de milieuproblemen aangepakt. Zij zag nog vooral dat er technische oplossingen voor milieuknelpunten werden gezocht. Dan was er naar de mening van de radicalen sprake van symptoombestrijding en dat wilden zij niet. Er moest sprake zijn van het aanpakken van milieuproblemen bij de bron en dat was volgens hen mogelijk via een kringloopeconomie. Alleen diende een dergelijke economie geïmplementeerd te worden binnen een markteconomie.¹⁴⁶ Ook het idee van een verschuiving van de collectieve lasten van de productiefactor arbeid naar kapitaal, grondstoffen en energie was nog steeds levend.¹⁴⁷

¹⁴³ Reijnders, *Het milieu, de politiek en de drie verkiezingen*, 116-117.

¹⁴⁴ *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1988-1989*, 988-989; *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1989-1990*, 6285, 6287.

¹⁴⁵ PPR-Studiestichting, 'Groen licht', 2, 14-15.

¹⁴⁶ *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1986-1987*, 1400; *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1987-1988*, 1381; *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1988-1989*, 988-989.

¹⁴⁷ PPR-Studiestichting, 'Groen licht', 15-16.

De PPR hekelde net als in de vorige periode nadrukkelijk de hoge productie in de landbouw in Nederland. Er moest op een manier geboerd worden zonder aantasting van het milieu. Die aantasting kon volgens de PPR worden voorkomen door de eerder besproken lastenverschuiving ook in de landbouw toe te passen. Niet de productiefactor arbeid, maar de productiefactoren kapitaal, grondstoffen en energie moesten het zwaarst belast worden. Een dergelijke belasting kon volgens de PPR bijvoorbeeld op niet-milieuvriendelijke producten als kunstmest en bestrijdingsmiddelen worden toegepast.¹⁴⁸ De PPR wilde ook een oplossing voor het toenemende autoverkeer in Nederland. Ze stredden daarom voor een beperking van het autogebruik. Dit kon volgens de partij worden bewerkstelligd door de stimulering van het openbaar vervoer.¹⁴⁹

De PPR wilde in deze periode nog steeds een mentaliteitsverandering bij Nederlanders bewerkstelligen. Milieuproblemen zoals zure regen en de aantasting van de ozonlaag waren volgens haar mede het gevolg van een slecht milieubewustzijn. De Nederlandse consumenten en producenten moesten milieubewuster handelen. Daarom ondersteunden de radicalen de visie van toenmalig minister Nijpels ten aanzien van de consument, dat ‘de vijand in onszelf zit, en wij moeten de vijand bestrijden’. Bij het bedrijfsleven moest volgens de radicalen ‘verinnerlijking’ plaatsvinden, zodat het meer verantwoordelijkheid ten aanzien van het milieu zou nemen.¹⁵⁰ Verder hekelde de partij nog steeds de in haar ogen twee grootste veroorzakers van zure regen: het autoverkeer en het landbouwbeleid.¹⁵¹

De maatregelen die de radicalen wilden nemen om de milieuproblemen als gevolg van een slechte mentaliteit op te lossen kwamen in grote lijnen overeen met de ideeën die de PPR in de voorgaande periode al voor ogen had. Er kwamen nauwelijks nieuwe maatregelen bij en er vielen nauwelijks oplossingen af. De radicalen benadrukten in deze tijdspanne, in tegenstelling tot de voorgaande periodes, dat er maatregelen nodig waren voor de aantasting van de ozonlaag en het versterkt broeikas-effect. Hiervoor was volgens de PPR vooral internationale samenwerking nodig. Zij wilde daarom het gebruik van CFK's in spuitbussen, schuimplastic en koel- en vriesinstallaties verminderen. Het kon volgens de partij desnoods afgedwongen worden met verboden. De partij was daarom erg tevreden met de afspraken die minister Nijpels met het bedrijfsleven had gemaakt om die schadelijke stoffen in spuitbussen te verminderen. De PPR vond het echter wel jammer, dat de minister geen maatregelen had getroffen om dit ook voor CFK's in schuimplastic en koel- en

¹⁴⁸ Rouke Broersma, Jan Dirx en Lidie Koeneman (red.), *Het groene bondgenootschap: een radikaal landbouwbeleid* (Amsterdam 1988), 3-5, 9.

¹⁴⁹ *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1986-1987*, 1400; *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1987-1988*, 1381; *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1988-1989*, 989; *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1989-1990*, 6285

¹⁵⁰ *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1986-1987*, 1400; *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1988-1989*, 988-989; *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1989-1990*, 6285; PPR, *Verzet en vernieuwing*, 13.

¹⁵¹ *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1986-1987*, 1400; *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1987-1988*, 1381; *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1989-1990*, 6285; Broersma, Dirx en Koeneman (red.), *Het groene bondgenootschap*, 3.

vriesinstallaties te bereiken.¹⁵² De PPR was verheugd met het feit dat een oplossing waar zij jarenlang voor had gepleit werd ingewilligd. De milieueffectrapportage trad 1987 in Nederland in werking.¹⁵³

Onder het motto ‘vrolijk links’ had de PPR geprobeerd het tij te keren na de voor haar tegenvallende Tweede Kamerverkiezingen van 1986. De partij zag toen voorlopig af van de klein-linkse samenwerking met de PSP en de CPN. Zij had een lijstverbinding voor die verkiezingen met beide partijen. Discussies en onderhandelingen tussen en binnen de CPN, PSP en PPR over een klein-linkse samenwerking bleven echter in de periode 1986-1989 gevoerd worden.¹⁵⁴ Uiteindelijk was er binnen de radicale partij een machtsgreep van ex-PPR-voorzitter Wim de Boer nodig om de klein-linkse samenwerking te bewerkstelligen. Hij diende een motie in bij een buitengewone partijraad van de PPR, waar hij zelf geen lid van was, om eerder gestaakte onderhandelingen tussen de drie partijen te hervatten over een vergaande samenwerking voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1989. De motie-De Boer werd aangenomen en dit resulteerde in een gezamenlijke deelname aan de stembusgang van 1989, waar op de valreep ook de Evangelische Volkspartij (EVP) zich bij aansloot. Onder de naam ‘Groen Links’ deden de vier partijen mee met een gezamenlijk verkiezingsprogramma en een gezamenlijke kandidatenlijst. Na de verkiezingen vormden de vier partijen samen één Kamerfractie.¹⁵⁵ Uiteindelijk zou dit op 24 november 1990 resulteren in de oprichting van GroenLinks.¹⁵⁶ Hiermee was voor het eerst in Nederland een groene partij vertegenwoordigd in het nationaal parlement, evenals eerder in de jaren tachtig in veel andere West-Europese landen het geval was.

Concluderend kan worden gesteld dat de PPR zich in deze periode wat het milieu betreft minder druk is gaan maken om de eindigheid van de grondstoffenvoorraden in de wereld. Hiermee nam zij verder afstand van het gedachtegoed van het rapport *De Grenzen aan de Groei*. De radicalen maakten zich in dit tijdvak wel meer zorgen om de aantasting van de ozonlaag en het versterkt broeikas effect. Het concept milieu dijde verder uit met het broeikasprobleem.

¹⁵² *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1986-1987*, 1400; *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1987-1988*, 1381-1382.

¹⁵³ Cramer, *De groene golf*, 95.

¹⁵⁴ Voerman, ‘Een fusie in drie bedrijven’, 38-39.

¹⁵⁵ *Ibidem*, 49-52.

¹⁵⁶ *Ibidem*, 60.

Conclusie

In dit onderzoek stond de vraag centraal: hoe heeft de milieupolitiek van de PPR zich ontwikkeld tussen 1968-1989 en waardoor kwam dat? Het antwoord op deze vraag is voornamelijk gebaseerd op bronnen uit het archief van de PPR aangevuld met enkele Handelingen van de Tweede Kamer, en in mindere mate op verkiezingsprogramma's van de partij, werken van het wetenschappelijk bureau van de PPR en literatuur.

Het blijkt dat de PPR in de eerste jaren van haar bestaan tussen 1968 en 1970 zich nauwelijks zorgen maakte om het milieu. De zaken die de radicalen in hun verkiezingsprogramma aanstipten waren: geluidshinder en bodem-, lucht- en waterverontreiniging. Zij brachten die problemen niet in verband met het concept milieu zoals dat tegenwoordig wordt gehanteerd, maar zij zagen het als problemen voor de volksgezondheid. Dat de PPR in de periode 1968-1970 weinig aandacht had voor het milieu is niet verwonderlijk. De focus bij de Nederlandse overheid, bevolking en alle politieke partijen (de PSP uitgezonderd) lag na de Tweede Wereldoorlog vooral op de industrialisatie. Hierdoor was er bij hen nog nauwelijks sprake van milieubewustzijn.

Het begin van de jaren zeventig betekende een kentering in het denken over het milieu bij de Nederlandse overheid, politieke partijen en bevolking, mede veroorzaakt door een aantal rapporten die de problemen van het milieu op wereldniveau schetsten. Eén van die werken die in Nederland erg goed aansloeg was het rapport van de Club van Rome met als titel *De Grenzen aan de Groei*. Deze publicatie maakte op de PPR een gigantische indruk. Het opende bij haar de ogen voor de slechte toestand van het milieu. Dit was voor de radicalen de aanleiding om een milieupolitiek te ontwikkelen.

Die milieupolitiek werd voor PPR-leden voor het eerst duidelijk op het partijcongres van 30 oktober 1971 te Berg en Dal, waar toenmalig PPR-Tweede Kamerlid Bas de Gaay Fortman jr. onder andere sprak over het milieu. Hij gaf in zijn speech voorbeelden van hoe slecht het milieu er volgens de PPR aan toe was, wat de oorzaken daarvan waren volgens de partij en hij benoemde wat oplossingen die volgens de radicalen de toestand van het milieu zouden kunnen verbeteren. De rede van De Gaay Fortman jr. gaf leunde zwaar op het wereldberoemde rapport van de Club van Rome. De PPR had drie oorzaken uit dat werk overgenomen die hadden geleid tot een slechte milieusituatie. Zij clusterde dat naar de volgende zaken: economische orde, mentaliteit en bevolkingsdruk. De eerste twee oorzaken kwamen ook terug in de speech van De Gaay Fortman jr. Vanaf zijn speech bleef de centrale gedachte van dit befaamde rapport als een rode draad vrijwel geheel door de milieuvisie van de PPR heen lopen.

De PPR stoorde zich tussen 1971-1974 vooral aan de overproductie en –consumptie in Nederland. De oorzaken waren volgens haar het economisch systeem in Nederland dat aanzette op zoveel mogelijk groei en een slechte mentaliteit van Nederlanders. Zij zag bevolkingsdruk vooral als een versterkende factor, dat leidde tot meer consumptie en productie.

De zorgen om de toestand van het milieu namen bij de PPR vanaf 1975 erg toe. Uit wetenschappelijk onderzoek was naar de mening van de partij op overtuigende wijze gebleken dat de beschermende ozonlaag van de aarde werd aangetast. Drijfgassen waren de grote boosdoeners. Ook de verontreiniging van de zeeën trok in deze tijdspanne sterker haar aandacht dan voorheen. Vooral de Noordzee bleek een zorgenkindje van de partij te zijn. Door de toenemende verontrusting over de milieusituatie bij de PPR vergeleken met de voorgaande periode, pleitte de partij voor meer maatregelen om die problemen op te lossen. Die problemen werden naar haar mening vooral veroorzaakt door een slechte mentaliteit van Nederlandse producenten en consumenten.

De PPR maakte zich in de periode 1979-1982 nog veel ernstigere zorgen om de toestand van het milieu dan in de periodes daarvoor. Er was volgens de partij sprake van 'aanslagen' op de leefomgeving. Alle milieuproblemen in dit tijdvak werden volgens de PPR veroorzaakt door een slechte mentaliteit van Nederlanders en het economisch systeem in Nederland. Overal in Nederland zag zij het functioneren van ecosystemen ernstig in het gedrang komen met sterfte van planten-, insecten- en diersoorten tot gevolg. De PPR kwam tot het inzicht dat het rapport 'De komende vijftwintig jaar' van de WRR uit 1977 dat deze problemen al aan de kaak had gesteld, op waarheid berustte. Het waren niet alleen de radicalen die dit in de jaren zeventig begonnen te beseffen. In Nederland kregen steeds meer mensen oog voor allerlei natuurlijke samenhangen, biologische evenwichten en allerlei natuurlijke processen. Daarnaast begon de PPR zich in deze periode drukker te maken om bestrijdingsmiddelen die veelal in de landbouw werden gebruikt. Niet alleen de radicalen maakten zich meer zorgen om de toepassing van pesticiden. Rond 1980 laaide de discussie in Nederland hierdoor weer sterk op, omdat de kwaliteit van het drinkwater als gevolg van deze middelen sterker achteruitging dan voorheen. De PPR maakte zich in deze tijdspanne ook minder zorgen om een aantal milieuaspecten. Na 1979 zag de partij bevolkingsdruk niet meer als een belangrijke oorzaak voor de slechte toestand van het milieu. Daarmee nam zij voor het eerst meer afstand van het rapport van de Club van Rome. Ook nam bij de partij door nieuwe wetgeving de belangstelling voor geluidshinder en luchtverontreiniging af.

'Zure regen' kwam in 1983 in Nederland sterk onder de aandacht te staan. Dit probleem bestond al langer, maar de ernst ervan werd pas in 1983 duidelijk. Niet alleen zure regen, maar alle milieuproblemen in dit tijdvak werd volgens de radicalen veroorzaakt door een slecht milieubewustzijn en de toenmalige economische orde. Door het 'nieuwe' thema zure regen zag de PPR in dat het nog veel erger met het milieu was gesteld dan in de voorgaande periodes. De PPR en alle andere politieke partijen in Nederland waren volgens de radicalen 'ziende blind' geweest voor de toestand van het milieu. De radicalen richtten zich in de periode 1983-1985 sterk op de volgens haar grootste boesdoeners van zure regen: het autoverkeer en de mestoverschotten in de landbouw. Bodemverontreiniging kwam bij de PPR in 1983 sterk in de belangstelling te staan doordat er steeds nieuwe gevallen van ernstig vervuilde grond in Nederland bekend werden.

Het jaar 1986 was niet alleen van bijzonder belang voor de ontwikkeling van de PPR-milieupolitiek, maar dat jaar was voor de partij in het algemeen van grote betekenis. De radicalen voelden zich na de teleurstellende Tweede Kamerverkiezingen van 1986, waar zij evenals in 1982 op twee zetels bleven steken, genoodzaakt iets te veranderen. Die deceptie vormde voor hen de aanleiding om de eigen organisatie, presentatie en ideologie tegen het licht te houden. Onder het nieuwe motto 'vrolijk links' probeerde de partij van haar 'saaie' imago af te komen. Dit had ook gevolgen voor haar milieupolitiek. De PPR paste haar visie ten aanzien van de economische orde wat aan. Zij accepteerde onder voorbehoud de markteconomie, want binnen een dergelijke economie moest er wel sprake zijn van een marktconform milieubeleid. Ze onderkende ook dat niet alle conclusies van het rapport *De Grenzen aan de Groei* helemaal klopten. De voorspelling dat de grondstoffenvoorraad van de wereld snel eindig was, bleek naar de mening van de PPR door meerdere oorzaken niet te kloppen. Hiermee werd nog meer afstand genomen van dat rapport, nadat zij al eerder bevolkingsdruk niet meer als een belangrijke oorzaak voor de milieuproblemen in Nederland zag. Na 1985 begon de PPR ook meer belangstelling te tonen voor de aantasting van de ozonlaag en het versterkt broeikaseffect. De ernst van beide kwesties werd door toenemende internationale ongerustheid ook in Nederland steeds duidelijker.

De balans opmakend valt te concluderen dat bij de PPR tussen 1968 en 1970 nauwelijks milieubewustzijn aanwezig was. Dat gold niet alleen voor haar, maar was in Nederland in het algemeen het geval. Eind 1971 begon de PPR naar aanleiding van het alarmerende rapport *De Grenzen aan de Groei* een milieupolitiek te ontwikkelen. Haar zorgen om het milieu namen doordat de ernst van de milieuproblematiek steeds duidelijker werd tussen 1971 en 1986 over het algemeen alleen maar toe. In 1986 namen de zorgen om het milieu bij de radicalen op bepaalde aspecten wat toe en op een bepaald punt wat af. Enerzijds bleek volgens de PPR dat de grondstoffenvoorraad in de wereld niet zo eindig was als gedacht en anderzijds zag zij de ernst van de milieuproblematiek rondom de aantasting van de ozonlaag en het versterkt broeikaseffect beter in.

Naar aanleiding van deze scriptie verdienen een aantal beweringen van auteurs een nadere bijstelling. Zo stelt Voerman dat het thema milieu in het hele bestaan van de PPR belangrijk was. Deze scriptie heeft aangetoond dat de milieupolitiek van de PPR eind 1971 begon. Van een sterk milieubewustzijn was in de eerste jaren van haar bestaan geen sprake. Deze scriptie sluit hiermee aan bij Cramer, die minder stellig aangaf dat de PPR in 1971 de ernst van de milieuproblematiek begon in te zien. Een stelling van Reijnders behoeft ook een nadere nuancering. Volgens hem daalde de aandacht voor het milieuvraagstuk bij Nederlandse politieke partijen vanaf 1977 en kwam het pas in 1988 weer terug. In deze thesis is naar voren gekomen dat na 1976 de belangstelling voor het milieuvraagstuk voor de PPR niet af, maar juist toe nam.

In vervolgonderzoek zou op basis van deze scriptie een vergelijking gemaakt kunnen worden met de milieupolitiek van GroenLinks. Er kan dan worden ontdekt wat GroenLinks van de PPR-

milieupolitiek heeft overgenomen. Daarnaast kan in toekomstig onderzoek ook de milieupolitiek van de andere drie voorlopers van GroenLinks worden onderzocht.

Woordenaantal: 16364

Literatuurlijst

- Ast, A. van en H. Geerlings, *Milieukunde & milieubeleid, een introductie* (Alphen aan de Rijn 1993).
- Behrens, William, Dennis Meadows en Donella Meadows e.a., *De Grenzen aan de Groei* (Utrecht 1973).
- Böhl, Herman de Liagre, 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat, 1945-1990', in: Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy e.a. (red.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Amsterdam 2007), 265-338.
- Boer, André de, Walter de Buck en Ton van Veldhuijzen (red.), 'De Politiek en het Milieuvraagstuk', *Utrechtse Historische Cahiers* 13 (Utrecht 1992), 1-142.
- Capra, Fritjof en Charlene Spretnak, *Green politics* (Sante Fe 1986).
- Commissie Lange Termijn Milieubeleid (red.), *Het milieu: denkbepelden voor de 21ste eeuw* (Zeist 1990).
- Cramer, Jacqueline, *De groene golf: geschiedenis en toekomst van de Nederlandse milieubeweging* (Utrecht 1989).
- Dalton, Russel J., *The green rainbow: environmental groups in Western Europe* (New Haven 1994).
- Govers, Harrie, *Natuur, techniek en milieupolitiek: naar een marxistische analyse van milieuverontreiniging en milieupolitiek* (Utrecht 1988).
- Hellema, Duco, *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam 2012).
- Koole, Ruud, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1996).
- Lucardie, Paul en Benoît Rihoux, 'From Amateur-Activist tot Professional-Electoral Parties? On the Organizational Transformation of Green Parties in Western Democracies', in: E. Gene Frankland, Paul Lucardie en Benoît Rihoux eds., *Green Parties in Transition: The End of Grassroots Democracy?* (New York 2016), Geraadpleegd via OverDrive E-books.
- McNeill, J.R. *Something new under the sun: an environmental history of the twentieth-century world* (New York 2000).
- Merriënboer, Johan van, 'Het avontuur van Sicco Mansholt', *Politieke Opstellen*, 136-167.
- Milder, Stephen, *Greening Democracy: The Anti-Nuclear Movement and Political Environmentalism in West-Germany and Beyond, 1968-1983* (Clays 2017), Geraadpleegd via OverDrive E-books.
- Reijnders, Lucas, *Het milieu, de politiek en de drie verkiezingen* (Amsterdam 1993).
- Voerman, Gerrit, 'Communisten, pacifistisch-socialisten, radicalen en progressieve christenen. De voorlopers van Groen Links', in: Paul Lucardie en Gerrit Voerman (red.), *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010* (Amsterdam 2010), 15-36.

- Voerman, Gerrit, 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politiek partijen', *BMGN-Low Countries Historical Review* 120 (2) (Utrecht 2005), 226-269.
- Voerman, Gerrit, 'Een fusie in drie bedrijven. De moeizame totstandkoming van GroenLinks (1986-1990)', in: Paul Lucardie en Gerrit Voerman (red.), *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010* (Amsterdam 2010), 37-61.
- Waltmans, Henk, *Niet bij rood alleen. Vijftien jaar Nederlandse politiek en de geschiedenis van de PPR* (Groningen 1983).
- Wielenga, Friso, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009).
- Woltjer, J.J., *Recent verleden. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2005).
- Zanden, J.L. van en S.W. Verstegen, *Groene geschiedenis van Nederland* (Utrecht 1993).

Bronnenlijst

Partijbronnen

- Broersma, Rouke, Jan Dirx en Lidie Koeneman (red.), *Het groene bondgenootschap: een radikaal landbouwbeleid* (Amsterdam 1988).
- Jansen, Erik en Piet Iedema, *Lastenverschuiving: over arbeid, kapitaal & milieu* (Amsterdam 1983).
- Jansen, Leo, Erik Jurgens en Marlies Neervoort e.a. (red.), *Barsten in de groei: produktie en konsumptie tegen de achtergrond van welzijn, derde wereld, milieu en macht* (Baarn 1974).
- PPR-Studiestichting, 'Groen licht: op weg naar een ekologische democratie', *Radikale Notities* 6 (Amsterdam 1988).

Krantenberichten

- Kool, A. 'Ramp bedreigt de wereld', *NRC Handelsblad* (31 augustus 1971).

Handelingen

- *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1985-1986*, 917-988.
- *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1986-1987*, 1383-1460.
- *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1987-1988*, 1353-1401.
- *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1988-1989*, 941-1018.
- *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1989-1990*, 6275-6290.
- *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1989-1990*, 1-45.

Online bronnen

- Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), 'PPR z.j.', <http://facsimile.ub.rug.nl/cdm/singleitem/collection/DNPPaffiches/id/2198/rec/4> (geraadpleegd 21 februari 2019).
- GroenLinks, <https://groenlinks.nl/partij/geschiedenis> (geraadpleegd 12 juli 2018).
- Katholiek Documentatie Centrum, https://www.ru.nl/kdc/bladeren/archieven-thema/subpagina-archieven-thema/politiek/archieven_van/archieven_van/politieke-partij/ (geraadpleegd 14 juli 2018).
- Parlement & Politiek, 'Dr. J.L.A. (Leo) Jansen', https://www.parlement.com/id/vg0911er3mxc/j_1_a_leo_jansen (geraadpleegd 6 juli 2018).
- Parlement & Politiek, 'Drs. P.A. (Peter) Lankhorst', https://www.parlement.com/id/vg0911mqf9i6/p_a_peter_lankhorst (geraadpleegd 6 juli 2018).

Verkiezingsprogramma's

- PPR, *PPR '72'* (1972).
- PPR, *Program politieke partij radikalen* (1969).
- PPR, *PPR-programma 1981-1985* (1981).
- PPR, *Verzet en vernieuwing* (1985).
- PPR, *Vrede, macht, milieu, welzijn: verkiezingsprogramma 1977/1981 van de PPR* (1977).
- PvdA, D'66, PPR, *Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie* (Amsterdam 1972).

Archiefbronnen

- UB Nijmegen, KDC, PPR-archief, inv.nr. 1594, 'Radikale politiek', 30 oktober 1971.
- UB Nijmegen, KDC, PPR-archief, inv.nr. 2166, 'Bijdrage Leo Jansen aan de openbare commissievergadering inzake milieubeleid op 3 september 1973', 3 september 1973.
- UB Nijmegen, KDC, PPR-archief, inv.nr. 2166, 'Bijdrage van Leo Jansen, PPR, debat begroting Milieuhygiëne', 1974.
- UB Nijmegen, KDC, PPR-archief, inv.nr. 2166, 'Milieuwerkdag PPR', 3 april 1973.
- UB Nijmegen, KDC, PPR-archief, inv.nr. 2167, 'Algemene beschouwingen 1975 – PPR bijdrage – milieu', 1975.
- UB Nijmegen, KDC, PPR-archief, inv.nr. 2167, 'Bijdrage Erik Jurgens (PPR) aan het debat rond de begrotingsbehandeling van Milieuhygiëne, 22 januari 1975', 22 januari 1975.
- UB Nijmegen, KDC, PPR-archief, inv.nr. 2167, 'Bijdrage van Kees van Kuijen (PPR) aan de begrotingsbehandeling van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, onderdeel Milieuhygiëne', 29 oktober 1975.

- UB Nijmegen, KDC, PPR-archief, inv.nr. 2167, 'Bijdrage Kees van Kuyen (PPR) aan het debat rond de begrotingsbehandeling van Volksgezondheid en Milieuhygiëne deel Milieu', 16 november 1976.
- UB Nijmegen, KDC, PPR-archief, inv.nr. 2167, 'Bijdrage Leo Jansen (PPR) aan debat rond de brief van de Minister President over coördinatie milieubeleid', 1976.
- UB Nijmegen, KDC, PPR-archief, inv.nr. 2168, 'Bijdrage Leo Jansen (PPR) debat Milieuhygiëne', 21 februari 1978.
- UB Nijmegen, KDC, PPR-archief, inv.nr. 2168, 'Milieubeleid, voorsprong of achterstand in de internationale concurrentie', 18 februari 1977.
- UB Nijmegen, KDC, PPR-archief, inv.nr. 2169, 'Bijdrage Leo Jansen (PPR) aan de begrotingsbehandeling Milieuhygiëne', 1979.
- UB Nijmegen, KDC, PPR-archief, inv.nr. 2169, 'Bijdrage Leo Jansen (PPR), Debat Algemene bepalingen Milieuhygiëne', 24 januari 1979.
- UB Nijmegen, KDC, PPR-archief, inv.nr. 2170, 'Bijdrage Peter in eerste en tweede termijn begroting VOMIL', 20 januari 1982.
- UB Nijmegen, KDC, PPR-archief, inv.nr. 2170, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) – begroting Milieuhygiëne, 20 januari 1982', 20 januari 1982.
- UB Nijmegen, KDC, PPR-archief, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst aan de begrotingsbehandeling VROM, onderdeel Milieu 15 februari 1983', 15 februari 1983.
- UB Nijmegen, KDC, PPR-archief, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan de begroting van Milieu', 10 oktober 1984.
- UB Nijmegen, KDC, PPR-archief, inv.nr. 2171, 'Bijdrage Peter Lankhorst (PPR) aan het debat Milieubeheer. Begroting VROM 1984', 27 oktober 1983.

Gedrukte bronnen

- Boer, W. Th. de (red.), *Koenen Woordenboek Nederlands* (Utrecht/ Antwerpen 2006).
- Boer, W. Th. de (red.), *Van Dale Pocketwoordenboek* (Utrecht/ Antwerpen 2006).
- Fortman, Bas de Gaay jr. en Hans van Egdom, '20 jaar PPR in de Nederlandse politiek', in: *Actuele onderwerpen* 38 (Lelystad 1988), 1-20.
- Kloos, Peter, *Culturele antropologie. Een inleiding* (Assen 2002).
- Croonenberg, Ed, 'Klimaatalarm!', *Historisch Nieuwsblad* 28:4 (Utrecht 2018).
- WRR, 'De komende vijftientig jaar: een toekomstverkenning voor Nederland' (Den Haag 1977).